

**TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING
VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING
IN NEDERLAND (V.G.N.)**

UIT DE INHOUD:

- DRS C.B. WELS, DUITSLAND, NEDERLAND EN DE RIJN
- DRS J. BAAS, "DE MODERNE DEVOTIE" ALS SPECIAAL ONDERWERP
- MEDEDELINGEN
- BOEKBESPREKINGEN
- ADVERTENTIES

KLEIO

VERSCHIJNT MAANDELIJKS

16e JAARGANG JANUARI - 1 - 1975

VERENIGING VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING IN NEDERLAND (V.G.N.)

BESTUUR

K. VAN DIJK, *voorzitter*, Groot Barlaken 25, Heiloo, tel. 072-33570.
DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, *1e vice-voorzitter*, Ockenburg 29, Oosterhout, N.Br., tel. 01620-26655.
C.L.A. DANIELS, *1e secretaris*, Apolloplantsoen 23, Zaandam, tel. 075-165602.
MEJ. DRS. R.E. NOORDIJK, *2e secretaresse*, Allard Piersonstraat 11 D, Rotterdam, tel. 010-763074
DRS. C.P.W.F. HERZBERG, *penningmeester*, Paulus Potterstraat 26, Lisse, tel. 02521-15648, postrekening 128701, t.n.v. penningmeester van de VGN, Vreeswijkstraat 329, Den Haag.
DRS. G.J. SLOOTWEG, *redactie Kleio*, Van Kinsbergenlaan 21, Naarn, tel. 02154-5047.
DRS. H.W. TIMMER, *P.A.-commissie*, Rinze Koopmansstraat 83, Rotterdam, tel. 010-216004
A.P. DIJKSTRA, *Didaktiekcommissie*, H. Mesdagstraat 1, Meppel, tel. 05220-53559.
P.G. RUYS, *Mavocommissie*, Zandkamp 140, Hoogland, tel. 03493-2128.
DRS. H. ULRICH, Vronkenlaan 63, Leiderdorp, tel. 071-93094.
M.J. VAN VELZEN, *Onderwijscommissie*, Mgr. van Gilsstraat 6, Kerkrade, tel. 04445-5941.
A.L. VERHOOG, Drakestein 8, Leiderdorp, tel. 071-91003.

LEDENADMINISTRATIE

Aangifte en afschrijvingen van leden en informatie over contributiebetaling zenden aan: **Administratie V.G.N., mevr. N. Top-Andringa, Obrechtstraat 44, 's-Gravenhage, rel. 070-465973.** Bij aangifte wordt verzocht mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, bevoegdheid, huisadres, telefoon- en netnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft.

CONTRIBUTIES

Contributies vanaf 1 januari 1971.

Gewone leden: a. docenten havo, v.w.o. en h.b.o.

f 45,—

b. docenten mavo

f 30,—

Buitengewone leden: a. gepensioneerden en b. zij die wel geschiedenisbevoegdheid bezitten, maar geen les geven op scholen voor mavo, v.w.o. en h.b.o.

f 25,—

Aspirantleden:

f 25,—

Echtparen:

f 50,—

KLEIO

Tijdschrift van de Vereniging van leraren Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (V.G.N.), verschijnt tien maal per jaar.

REDACTIE

DRS. G.J. SLOOTWEG, *voorzitter*, Van Kinsbergenlaan 21, Baarn, tel. 02154-5047.

DRS. P. VAN HEES, *secretaris*, tel. privé: 030-882365, correspondentie: p/a Instituut voor Geschiedenis, Kromme Nieuwe Gracht 20, Utrecht.

C.M.H. BOSCH, Bloemendaal.

DR. P.C. EMMER, Haarlem.

DRS. C.P.W.F. HERZBERG, Lisse.

DR. P. VAN DER MEULEN, Bilthoven.

DRS. S.Y.A. VELLENGA, Utrecht.

F. VISSER, Den Haag.

Abonnementen: voor leden gratis, voor niet-leden f 35,— per kalenderjaar.

Actieve leraren/leraressen kunnen alleen met goedvinden van het bestuur van de V.G.N. in aanmerking komen voor een abonnement.

Abonnementen, opgeven aan: **Administratie V.G.N. mevr. N. Top-Andringa, Obrechtstraat 44, 's-Gravenhage, tel. 070-465973.**

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring.

De redactie.

drs C.B. Wels

DUITSLAND, NEDERLAND EN DE RIJN

Naar aanleiding van: *Joachim F.E. Bläsing*, *Das goldene Delta und sein eisernes Hinterland 1815-1851 Von niederländisch-preussischen zu deutsch-niederländischen Wirtschaftsbeziehungen*. Leiden: H.E. Stenfert Kroese, 1973. 276 p. (prijs f. 48,50). Dissertatie Tilburg; promotor prof. dr. Joh. de Vries.

Vanaf de Middeleeuwen tot aan de Franse Revolutie beschikte de Republiek over een onaangevochten monopoliepositie in de Rijndelta: het goederentransport te water van en naar de Rijnsoeverstaten was nagenoeg geheel in handen van Nederlanders of werd door hen gecontroleerd. Zelfs in de tweede helft van de achttiende eeuw, toen de macht van de Republiek al taande, werd door het verbrokkelde Duitse achterland nauwelijks aan dit monopolie getornd.

In de napoleontische periode werd met het oktrooi van 1804 een begin gemaakt met de internationalizatie van de Rijn. Onder de Franse druk moesten de Rijnsoeverstaten hun soevereine rechten over het binnen hun territorium gelegen gedeelte van de Rijn overdragen aan een internationaal orgaan. Hiermee werd hen de mogelijkheid ontnomen naar eigen goeddunken en behoefte allerlei heffingen aan de scheepvaart op te leggen. Voortaan waren in principe alleen nog rekognitie- en oktrooirechten verschuldigd, waarvan de hoogte werd vastgesteld in onderling overleg. De opbrengsten uit deze rechten mochten niet als fiskale inkomsten in de staatskassen van de oeverstaten vloeien, maar dienden gebruikt te worden voor het onderhoud of de verbetering van de vaarroute. De stichting van de Rijnbond, de annexatie van de linker Rijnsoever, de economische controle over en vervolgens de inlijving van het koninkrijk Holland door Frankrijk betekenden bovendien dat er een vanuit Parijs beheerst doeanegebied ontstond, dat tengevolge van het kontinentale stelsel aan de zeezijde bijna volledig was afgesloten. Binnen dit gebied waren de oude doeanegrenzen voor een deel opgeheven, waarvan ook de vaart op de Rijn profiteerde.

Het kongres van Wenen maakte echter de territoriale regelingen langs de Rijn goeddeels ongedaan, zodat de rivier voortaan weer door of langs een groot aantal staten met de bijbehorende doeanegrenzen stroomde: Nederland, Pruisen (Rijnprovincie), Nassau, Hessen-Darmstadt, Beieren (Ludwigshafen), Baden en Frankrijk. Om nu te voorkomen dat de oeverstaten evenals vóór 1804, weer zouden trachten zoveel mogelijk geld uit het passerende scheepvaartverkeer te persen, besloten de grote mogendheden te Wenen de napoleontische maatregelen ten aanzien van de vaart op de Rijn niet af te schaffen: de in 1804 vastgelegde internationalizatie van de rivier werd gehandhaafd en de vaart in principe vrij verklaard. Wanneer dit uitgangspunt in praktijk was gebracht op een wijze die overeen kwam met de bedoelingen van de grote mogendheden, had dit het einde betekend van de Nederlandse machtspositie in de Delta.

Door handig gebruik te maken van de ondeskundigheid van de vertegenwoordigers van de grote mogendheden wisten de Nederlanders te Wenen echter aantasting van hun monopolie te voorkomen. Zij verklaarden zich bereid de bestaande doeanetarieven niet te verhogen en stemden er mee in dat nieuwe heffingen alleen na onderlinge overeenstem-

ming tussen de Rijnsoeverstaten konden worden ingevoerd. Dit laatste punt werd nader uitgewerkt in de Rijnvaartakte, die aan de akte van het kongres van Wenen werd toegevoegd, maar die tengevolge van onenigheid over de uitleg nooit werd geratificeerd. In feite betekende dit dat de Nederlanders hun zin kregen: er veranderde niets, hun machtspositie bleef gehandhaafd.

Ofschoon dit te Wenen nog niet duidelijk aan het licht was getreden, had hier toch naar aanleiding van de discussie over de vrije Rijnvaart een eerste konfrontatie plaats gevonden tussen twee diametraal tegenover elkaar staande begrippen van economische vrijheid. Aan de ene kant het ook door Pruisen aanvaarde Engelse teoretische liberalisme, dat mede aan het besluit over de vrije vaart op de rivieren ten grondslag had gelegen en dat gericht was op beperking van het handelsmonopolie door concurrentie. In het geval van de Rijnvaart zou dit betekend hebben dat naast Nederland ook de andere oeverstaten een kans zouden moeten krijgen deel te nemen aan de bedrijvigheid op de rivier. Daartegenover verstond men in Nederland onder handelsvrijheid nog altijd het vooral door Van Hogendorp gepropageerde systeem, waarbij Nederland meende aanspraak te kunnen maken op volledige vrijheid van handelen in die economische sectoren, waarin het toch al domineerde.

In zijn dissertatie behandelt Blasing nu de geleidelijke uitholling van de Nederlandse machtspositie aan de Rijn ten gunste van het Duitse achterland, waarbij hij voortdurend de makro- en mikro-economische factoren in de beide landen tegenover elkaar plaatst. In deze komparatieve aanpak ligt ook de grote waarde van dit boek.

Waaruit bestond nu eigenlijk de monopoliepositie aan de Rijn die Nederland met zo veel hardnekkigheid verdedigde? De verschillende facetten ervan komen wel ongeveer allemaal bij Blasing ter sprake en op p.78 wordt zelfs een opsomming gegeven van de maatregelen waardoor Nederland ten eigen bate de Rijnvaart belemmerde, maar toch zou de lezer gebaat zijn geweest bij één paragraaf waarin alle aspecten van de Nederlandse machtspositie waren bijeengezet. Door hen een dergelijk overzicht te onthouden, slaat de auteur zijn lezers hoger aan dan de door hem genoemde diplomaten en ambtenaren die als tijdgenoten al moeite hadden thuis te raken in de wereld van haven-, sluis- en bruggelden, watertollen, stapelrechten, verladingsplichten, rekognitie- en oktrooirechten, Rijn- en beurtvaartpatenten, (stoom) sleepartieën, loods- en bakengelden, in-, uit- en doorvoer-rechten en -verboden en dit alles soms verhoogd met opcenten en meestal verdeeld in verschillende tariefklassen voor stroomop- en -afwaarts gaand verkeer.

De Nederlandse machtspositie in de delta strekte zich uit over nagenoeg alle economische sectoren die bij de Rijnvaart waren betrokken. Daar was in de eerste plaats het Nederlandse vrachtmonopolie, dat zowel gold voor de vaart van het achterland via de Rijn op de zeehavens (Amsterdam, Rotterdam), als voor de zeegaande scheepvaart. Tot de beurtvaart, die tot de opkomst van de stoomsleperij in de jaren veertig de meeste goederen van de delta stroomopwaarts vervoerde, werden nagenoeg uitsluitend Nederlanders toegelaten.

Dit gold eveneens voor de verwerving van de later ingevoerde concessies om als schipper te mogen varen, de zogenaamde patenten. Ten aanzien van de zeegaande scheepvaart duldden de Nederlanders zelfs geen schijn van concurrentie: elke poging om met Duitse schepen via de Rijn aan de kustvaart deel te nemen werd in de kiem gesmoord. Van vaart

op de Nederlandse koloniën kon natuurlijk geen sprake zijn, ook al waren de Duitsers de grootste afnemers van de koloniale produkten.

De tweede sektor was de Nederlandse tariefwetgeving. Daar bijna de hele handel met Duitsland via de Rijn werd afgewikkeld, maakten de aan de landzijde geldende tarieven in feite deel uit van de Rijnvaartproblematiek. Ze hadden als gevolg van de tegengestelde desiderata van de ekonomieën in het noorden en het zuiden van het nieuwe koninkrijk in de periode 1815 - 1830 een halfslachtig, naar protektionisme overhellend karakter. De tarieven aan de zeezijde waren echter van meer betekenis. Hier maakten de Nederlanders terwille van het behoud van hun stapelmarkt volgens vele Duitsers op de meest schaamteloze wijze gebruik van hun machtspositie. Met weglating van de details kwam het er op neer dat het goederenvervoer van en naar het achterland via de Nederlandse zeehavens nagenoeg alleen mogelijk was wanneer dit plaats vond met Nederlandse zee- of Rijnschepen, door Nederlandse handelshuizen werd afgewikkeld en, wanneer het ging om koloniale produkten, deze uit Nederlandse bezittingen afkomstig waren. Deze elke vorm van transito uitsluitende maatregelen waren echter niet te rijmen met de beginselen van Wenen, waarbij de Rijn vrij verklaard was "jusqu'à la mer". Nederland omzeilde echter deze bepaling met de interpretatie dat de zee begon waar het getij merkbaar en het water brak werd, d.w.z. bij Krimpen aan de Lek. Hierdoor werd het mogelijk in de delta de doorvoer door hoge tarieven en verboden praktisch onmogelijk te maken. Deze chicaneuze interpretatie zette in Duitsland heel wat kwaad bloed.

In de derde plaats kwam de Nederlandse machtspositie tot uitdrukking in het beheer van de vaarroute. Juist op dit punt was de internationalizatie van de Rijn het verst gevorderd, maar voor Nederland had dit maar weinig betekenis, omdat het alleen de Lek en dan nog maar tot Krimpen als voortzetting van de Rijn beschouwde. De veel beter bevaarbare Waal en de andere waterwegen die de verbinding tussen zee en Rijn vormden, vielen daardoor buiten de kompetentie van het bestuursorgaan van de gezamenlijke oeverstaten, de Centrale Kommissie voor de Rijnvaart.

Juist het beheer van de waterwegen had zich in Nederland mede als gevolg van het gedecentraliseerde bestuur in de loop der eeuwen ontwikkeld tot een onoverzichtelijk konglomeraat van voorschriften, gebruiken en ongemakken, waardoor weliswaar aan vele handen werk werd verschaft, maar dat voor de scheepvaart bijzonder hinderlijk en tijdrovend was. In hoofdzaak ging het hier om te kleine sluizen, bruggen, ondiepten, loods- en bakengelden, kaderelementen, sleepkonsessies met paard of stoomboot en het ontbreken of van oever verwisselen van jaagpaden. In de Nederlandse scheepvaartwereld, waar aan het behoud van oude economische voorrechten meer waarde werd gehecht dan aan concurrentiepositie en dus aan de kostenfaktor, stoorde men zich hieraan minder dan in Duitsland.

Op het Duitse deel van de Rijn was de toestand evenmin ideaal, maar wel veel beter. In de eerste plaats bestonden hier als gevolg van de mediatizatie en de daaropvolgende territoriale schikkingen van 1815 minder bestuurlijke tradities die het beheer overwoerd hadden en vervolgens was de internationalizatie effectiever (er was maar één Rijn), zeker na 1831. Bläsing vermeldt dat in 1822 het bevaren van een zelfde aantal kilometers Rijn in Nederland dertienmaal duurder was dan in Duitsland (p.78). Het grootste obstakel voor Nederland op het Duitse deel van de Rijn was de Keulse stapel, waardoor de beurtvaarten vanuit de delta niet verder dan tot deze stad konden reiken.

Hoe was nu de economische situatie in Nederland na afloop van de napoleontische periode? Wanneer men uitsluitend rekening houdt met de fysieke factoren had Nederland een voortreffelijke uitgangspositie. Met zijn invloedrijke plaats in de Europese statengemeenschap van de zeventiende en achttiende eeuw was het weliswaar voorgoed gedaan, maar zijn koloniën had het teruggekregen en bovendien waren de zuidelijke provincies erbij gekomen. Er was daardoor een staat ontstaan met een bijzonder gevarieerd economisch patroon: het noorden agrarisch-kommercieel, het zuiden agrarisch-industrieel; bovendien nog een overzees imperium dat enerzijds als afzetgebied en anderzijds als produktieland grote betekenis had. In tegenstelling tot de voormalige Republiek en de Oostenrijkse Nederlanden, de delen waaruit de nieuwe staat was samengesteld, had het koninkrijk van Willem I een gecentraliseerd, goed geoutilleerd bestuur met uniforme voorschriften en nagenoeg eenheid van maat, munt en gewicht. Hierdoor had Nederland tevens veel vóór op andere Europese staten.

Toch ging van deze nieuwe konstellatie met name voor het economische leven van het noorden geen impuls uit. Integendeel, men was er daar voornamelijk op uit de toestand van vóór 1795 te herstellen, waartoe in de eerste plaats het doen herleven van de stapelmarkt behoorde. Het land had echter deze functie definitief verloren, maar juist omdat men daar niet aan wilde, klampte men zich des te hardnekkiger vast aan de monopolies op de Rijn en in de koloniën, in de veronderstelling hierin instrumenten tot herstel van de stapelmarkt te bezitten. De Nederlandse economie (in feite die van de vanouds dominerende provincie Holland) was, kortom, in hoge mate statisch.

Hoe ongunstig stak daarbij af de startpositie van Pruisen, de Duitse staat waarmee Nederland het meest te maken kreeg. Ook Pruisen had op het kongres van Wenen zijn gebied aanzienlijk weten te vergroten, o.m. met een deel van de linker Rijnsoever. De vaak ver uiteenlopende Pruisische gebieden werden echter nog niet door een behoorlijke bestuurlijke infrastructuur bijeen gehouden en hun enige onderlinge bindmiddel was in vele gevallen alleen de gemeenschappelijke regering te Berlijn. Het economisch verkeer zowel tussen de verschillende Pruisische gebieden onderling als met het buitenland werd gehinderd door handelsbelemmeringen van allerlei aard en door het gebrek aan uniformiteit ten aanzien van de belastingen en de munt.

De Pruisische industrie in het Roergebied maakte direkt na 1815 een moeilijke tijd door. Met het ineensinken van het napoleontische rijk was tevens een eind gekomen aan de doeaneunie, waarbinnen zij haar produkten had kunnen afzetten. Niet alleen richtten Frankrijk en Nederland na 1815 onmiddellijk weer tolmuren op, het Roergebied had ook de moordende konkurrentie te verduren van de Engelse industrie, die zich op de kontinentale markt stortte en daar soms zelfs tot dumping overging. Bovendien miste de Pruisische industrie in de eerste decennien van de eeuw het perspectief van de Duitse eenheid en daarmee het uitzicht op vergroting van haar afzetgebied. Tenslotte hadden de landbouwgebieden juist in dit tijdvak te kampen met een der periodieke agrarische crises. Wanneer we dan ook nog het Nederlands Rijnmonopolie in herinnering brengen dan is duidelijk dat Pruisen economisch gezien met de rug tegen de muur stond. Vanuit deze positie was alleen nog een vlucht naar voren mogelijk. Daartoe ging Pruisen ook over door het uitvaardigen van de doeane wetten van 1818, die een tamelijk liberaal karakter hadden: geen provinciale aksijnzen, geen in-, uit- of doorvoer verboden, alleen een matig tarief naar gewicht, betrekkelijk hoge transitorechten en veel ruimte voor onderhandelingen met handelspartners. Deze wetten, die ruim een decennium later een goede basis

bleken voor het Tolverbond, brachten Pruisen op de weg van de economische dynamiek.

De door Bläsing behandelde periode begint bij 1815, toen het Nederlands monopolie op en aan de Rijn nog onaangetast was en eindigt in 1851 met het handelsverdrag tussen Nederland en het Tolverbod. Toen was aan de economische machtsverschuiving langs de Rijn voorlopig een eind gekomen. Er was een situatie bereikt, waarin beide landen aan de rivier een eigen funktie kregen, die niet alleen in overeenstemming was met hun geografische ligging en economische ontwikkeling, maar ook gebaseerd was op de werkelijke machtsverhoudingen. In dit tijdvak van ruim 35 jaar kwam tweemaal tussen Nederland en het Duitse achterland een verdrag tot stand, waarin de geleidelijke uitholling van het Nederlandse monopolie echter maar ten dele gemarkeerd werd. In 1831 was dat de konventie van Mainz tussen alle Rijnsoeverstaten, die de niet geratificeerde Rijnvaartakte van 1815 verving. Hierbij hoefde Nederland nog niet al te veel prijs te geven: in de delta mocht het geen nationale tarieven hanteren en kreeg in plaats daarvan een vast recht, hetgeen een eerste stap naar het vrije transito betekende; het gildestelsel werd weliswaar opgeheven, maar in de praktijk bleef de positie van de Nederlandse beurtvaart nagenoeg onaangetast. Pruisen moest de Keulse stapel prijsgeven. De tweede mijlpaal werd gevormd door het handelsverdrag met het Tolverbond (1839), waarbij Nederland op de korte termijn nog aan het langste eind trok en voor zijn koloniale produkten (vooral suiker) gemakkelijk toegang kreeg tot de Duitse markt. Tegen dit verdrag (dat bekendheid kreeg als "het suikertraktaat") ontstond zoveel oppositie, dat het al een jaar later door Pruisen (voor het Tolverbond) werd opgezegd. Uiteraard behandelt Bläsing uitvoerig zowel de voorbereiding van deze verdragen als hun inhoud.

Deze faktografische gedeelten van het boek laten we hier buiten beschouwing om een drietal interessante problemen aan te snijden en wel: wanneer en op welke wijze werd de positie van Pruisen ten opzichte van Nederland versterkt en die van Nederland ten opzichte van Pruisen verzwakt? In Bläsings betoog komt het juist op deze wederzijdse interdependentie aan. En vervolgens: waarom kon Nederland zijn door de machtsverhoudingen lang achterhaalde monopoliepositie nog zo lang handhaven?

De belangrijkste tegenslag voor Nederland na 1815 was wel de ervaring dat de stapelmarkt zijn tijd had gehad en dat het steeds moeilijker werd de Holland-Zeeuwse delta als trechter te laten fungeren voor de hele handel met het kontinent. Vooral onder invloed van de stimulerende maatregelen van Willem I werd wel naar nieuwe wegen gezocht, maar de resultaten waren teleurstellend. Zo liep het initiatief uit de jaren twintig om nieuwe markten te ontsluiten in de zojuist van Spanje onafhankelijk geworden gebieden in Zuid- en Midden-Amerika op een fiasko uit. De toch al niet grote bereidheid van de Hollandse koopman om risico's te nemen nam door dergelijke tegenslagen nog verder af en hij concentreerde zich voortaan liever op die sectoren, waar wegens een Nederlands monopolie geen concurrentie te duchten was en dus ook geen risico's hoefden te worden genomen. Dit was het geval met de vaart op Indië en de handel in koloniale produkten, waarmee dank zij de garanties van de Nederlandse Handelmaatschappij altijd een veilige winst was te behalen en met de traditionele transport- en handelsaktiviteiten op en langs de Rijn. De Nederlandse economie werd hierdoor wel gevaarlijk eenzijdig, vooral toen na 1830 door de afscheiding van België de industriële komponent ook nog wegviel. De economie van het noorden was nu niet alleen volledig gaan stagneren, maar had ook elke elasticiteit verloren: verdere kontraktie was niet meer mogelijk. Bovendien was Nederland

steeds kwetsbaarder geworden voor maatregelen van Duitse zijde: het Duitse achterland was het belangrijkste afzetgebied voor koloniale produkten en in de delta was het economische leven geleidelijk geheel afhankelijk geworden van de Duitse im- en exporten.

Pruisen won tegenover Nederland daarentegen langzaam maar zeker terrein, ook al had het bij de onderhandelingen te Mainz, die tot de Rijnvaartkonventie van 1831 leidden, het Nederlandse monopolie nog maar nauwelijks kunnen aantasten. Voor Nederland was deze konventie slechts een sukses op korte termijn, want hoe hardnekkiger het tegenover Duitsland zijn monopoliepositie verdedigde, des te krachtiger impulsen ontving de economische emancipatie van Duitsland. Bläsing zegt dan ook terecht dat Nederland zelf belangrijk heeft bijgedragen tot de oprichting van het Tolverbond (1834), een van de meest geduchte wapenen van de Duitsers in de strijd om de Rijn. En dit wapen was tweesnijdend. Aan de ene kant ontnam de stichting van het Tolverbond Nederland de gelegenheid de Duitse staten tegen elkaar uit te spelen. Aan de andere kant kreeg Pruisen de kans via de tarieven van het Tolverbond met effectieve retorsiemaatregelen tegen de Nederlandse koloniale produkten te dreigen, zoals begin 1848. De Belgische onafhankelijkheid werkte eveneens in het voordeel van Pruisen. Na de afscheiding van het zuiden was Nederland van bijna-grote mogendheid een staat van de tweede rang geworden, wat uiteraard zijn internationale positie aanzienlijk verzwakte. Van beslissende betekenis was echter dat na 1830 Antwerpen niet meer in Nederlandse handen was, waardoor Pruisen een alternatief voor de Rijndelta kreeg. Door de in 1844 geopende spoorweg Antwerpen-Keulen (de "IJzeren Rijn") kreeg de Nederlandse Rijnvaartpolitiek de genadeslag.

Voegen we al deze gegevens bijeen, dan ontstaat voor Nederland het volgende beeld: een afgetakelde grote mogendheid die een belangrijk deel van zijn grondgebied heeft verspeeld, een labiele binnenlandspolitieke situatie, weinig vertrouwen in de eigen toekomst, een stagnerende economie die op een steeds smallere basis komt te rusten. Daar tegenover Pruisen: in 1815 nog een parvenu onder de grote mogendheden maar met geleidelijk toenemend aanzien, groeiend zelfvertrouwen en een dynamische economie die door de oprichting van het Tolverbond een belangrijke stimulans ontving.

Afgaand op bovenstaande machtsverhoudingen is het op het eerste gezicht onbegrijpelijk waarom het nog tot 1851 moest duren voordat Nederland genoodzaakt was zijn monopoliepositie prijs te geven. Bläsing noemt, over de verschillende hoofdstukken verspreid, hiervoor een aantal redenen, die ter wille van de overzichtelijkheid hier bij elkaar gezet en daarom uit een lopend betoog zijn gelicht.

De belangrijkste theorie die als een rode draad door het boek loopt, is Bläsings stelling dat de heroriëntatie van de Nederlandse economie op een nieuwe functie in de Rijndelta pas mogelijk was toen men met de oude monopolies volledig in het slop van de stagnatie geraakt was. Dit kritieke punt was tevens het begin van een acceleratieproces, waarbij de economie van een statische naar een dynamische fase overging ("take-off"). Dit "nulpunt" dat voor de Pruisen ruim 30 jaar eerder tot de vlucht naar voren aanleiding was geweest, kwam voor Nederland toen zijn Rijnvaartmonopolie was uitgehold, waardoor tevens het Indische monopolie werd aangetast. Het moment van de omslag werd bepaald door de hoeveelheid "Monopolsubstanz" (Bläsing), die Nederland na elke onderhandelingsronde of na wijzigingen in het commerciële of transportpatroon nog over had gehouden.

Bij de onderhandelingen met Pruisen had Nederland het voordeel de gevende partij te zijn, zodat het zich kon beperken tot een reactie op de eisen van de tegenpartij, terwijl elk uitstel in zijn voordeel was. Bovendien kon het profiteren van zijn ervaring uit voorgaande eeuwen, toen het als mogendheid van de eerste rang een grote diplomatieke invloed had gehad. Bläsing vermeldt met enige nadruk dat de Nederlanders dankzij deze buitenlandspolitieke ervaring en het daaraan verbonden prestige aan de onderhandelingsstafel successen wisten te boeken. In hetzelfde vlak lag het Nederlandse voordeel dat men in Duitsland de betekenis van Nederland als handelsmogendheid schromelijk overschatte. De werkelijkheid was weliswaar dat de Duitsers nog lange tijd op de aanvoer van koloniale produkten door Nederland waren aangewezen en het niet buiten zijn scheepsruimten en handelsrelaties konden stellen, terwijl het bedrijfsleven in een aantal Duitse staten het zeker tot 1840 van opdrachten uit Nederland moest hebben, maar behalve deze reële afhankelijkheid bleek de geweldige reputatie van Nederland als wereldhandelsmogendheid een niet te onderschatten psychologische faktor, vooral bij de verdediging van een monopoliepositie die met deze reputatie samenhing. Verder profiteerde Nederland van de argwaan die in sommige Duitse staten tegenover Pruisen bestond. De Nederlandse diplomatie maakte hiervan, ook na de oprichting van het Tolverbond, handig gebruik.

Tenslotte werkte nog de algemeen-politieke konstellatie in het voordeel van Nederland. Tot omstreeks 1820 had het zich uitsluitend op Groot-Brittannië georiënteerd, maar in het volgende decennium was het een zelfstandiger koers gaan varen. Na de Belgische opstand waarbij Nederland zich door de Britten in de steek gelaten voelde, was het bij zijn pogingen de scheiding ongedaan te maken echter voornamelijk aangewezen op steun van de konseratieve mogendheden Pruisen, Oostenrijk en Rusland. Deze situatie maakte enerzijds Nederland in de jaren veertig wat inschikkelijker tegenover Pruisen, terwijl anderzijds Berlijn de eensgezindheid onder de konseratieve machten niet al te zeer op de proef wilde stellen door de kommerciële tegenstellingen met Nederland op de spits te drijven of door het revolutionaire België tegen Nederland uit te spelen.

Omstreeks 1850 doorbrak Nederland zijn economisch isolement door zijn overgang naar een liberale handels- en scheepvaartwetgeving. Het was geen plotselinge koerswijziging, eerder het eindpunt van een geleidelijke ontwikkeling. De overgang naar een stelsel van vrijere handel was te gemakkelijker omdat in 1848 ook op het punt van de binnenlandse politiek een nieuw begin was gemaakt. Ten aanzien van Duitsland vond deze omkeer zijn weerslag in het handels- en scheepvaartverdrag met Pruisen namens het Tolverbond van 1851, waarbij aan het Nederlandse Rijnmonopolie een einde kwam.

Was dit arrangement met Pruisen de enige mogelijkheid om uit het slop te geraken of was er voor Nederland ook een oplossing mogelijk geweest zonder grote concessies aan het Duitse achterland? Bläsings konklusie: er waren geen reële alternatieven. Nauwere economische banden met België waren in de eerste decennien na de scheiding ondenkbaar. Daarvoor was de nieuwe staat de Nederlanders te onsympatiek. Wegens het protektionisme van Frankrijk was economische oriëntatie op dit land uitgesloten. Dit zou bovendien Frankrijk geanimeerd hebben bij zijn pogingen met België een doeane-unie aan te gaan, hetgeen voor Nederland een bedreiging zou hebben ingehouden. De overige grote mogendheden zouden dit trouwens ook niet zonder meer hebben geaccepteerd. Vervolgens de theoretische mogelijkheid van nauwere samenwerking met Engeland. Aan beide zijden is dit nooit overwogen. De economieën van de twee landen vormden immers in geen enkel opzicht elkaars komplement. In Europa waren Nederland en Groot-

Brittannië nagenoeg in een tarievenoorlog gewikkeld, terwijl ze in de koloniën gedurende de hele eeuw elkaar de voet dwars zetten.

Gegeven het feit dat er voor Nederland derhalve niets anders opzat dan zich te arrangeren met het Duitse achterland, was dan de oplossing die bereikt werd met het handels- en scheepvaartverdrag van 1851 de enig mogelijke? Ook hier vermeldt Bläsing de alternatieven.

In de eerste plaats was er in de jaren veertig de mogelijkheid van een handelsverdrag tussen Nederland en het Tolverbond met een groot aantal wederzijdse concessies. Pruisen gaf er echter de voorkeur aan veel grotere Nederlandse concessies af te wachten. Een tweede alternatief was een Nederlands lidmaatschap van het Tolverbond. Dit denkbeeld werd in de jaren veertig in beide landen wel zo nu en dan in handelskringen geopperd, maar de Nederlandse regering heeft nooit toetreding overwogen, terwijl uit Berlijn nooit een uitnodiging kwam. Door een lidmaatschap van het Tolverbond had Nederland weliswaar het emplooi voor zijn havens en het bezit van zijn koloniën veilig kunnen stellen, maar zijn nationale karakter zou er door in gevaar zijn gekomen.

Tot Bläsings interessante komparatieve beschouwingen, waarvan ik er al één - de economische situatie in Nederland en Pruisen in 1815 - hierboven al heb weergegeven, behoort ook zijn antwoord op de vraag in hoeverre de Nederlandse economie in de negentiende eeuw vergeleken met de Duitse als achterlijk kan worden beschouwd. Voor wat de tweede helft van de eeuw betreft kan Bläsing deze, in de literatuur gangbare, stelling wel onderschrijven. Ter adstruktie stelt hij twee sectoren van de Duitse en Nederlandse economie tegenover elkaar. Daarbij blijkt dat omstreeks het midden van de eeuw het Tolverbond met zijn handelsomzet op de derde plaats kwam (na Engeland en Frankrijk), terwijl Nederland in zijn traditionele métier met de zevende plaats (na de V.S., Hamburg en Oostenrijk) genoegen moest nemen. De industrialisering (gemeten aan het gedeelte van de beroepsbevolking dat in de industrie werkzaam was) had in 1880 in Duitsland een peil bereikt waar Nederland pas dertig jaar later aan toekwam.

De bijzondere scherpe kritiek van de Nederlandse historici op het economisch gebeuren in Nederland in de eerste decennia van de eeuw acht Bläsing echter mateloos overdreven. De neiging om hun land in deze periode als apatisch, slaperig en geborneerd te karakteriseren is naar zijn mening de reflectie van de enorme indruk die de aftakeling van het Nederlandse handelsimperium, vooral gedurende de laatste fase van zijn verval, op hen maakte. Hun negatieve oordeel over dit tijdvak uit de eigen geschiedenis was en is een weerslag van de teleurstelling, die wel móest ontstaan toen bleek dat Nederland de veel te hoog gespannen verwachtingen niet kon vervullen, omdat het als economische eenheid te klein was om in een dynamische periode te kunnen functioneren op een wijze die vergelijkbaar was met vroegere eeuwen. Men zou kunnen zeggen dat het Nederland van de negentiende eeuw zowel door tijdgenoten als door latere generaties te gemakkelijk is beoordeeld naar de maatstaven van de Gouden Eeuw, waarbij onvoldoende rekening werd gehouden met de gewijzigde omstandigheden.

In Duitsland ging men daarentegen niet gebukt onder dergelijke reminiscenties aan vergane glorie. Integendeel, daar viel in de eerste helft van de negentiende eeuw elke vergelijking van het heden met het economisch achterlijke verleden altijd in het voordeel

van de eigen tijd uit. Toch hebben sommige Duitse auteurs de economische ontwikkeling in hun land in de eerste decennien van de negentiende eeuw onderschat omdat zij geïmponeerd waren door het revolutionaire industrialiseringsproces in de tweede helft van de eeuw en dat als maatstaf namen.

In Bläsings boek komen ook de onvermijdelijke beperkingen van het economisch-historisch métier naar voren wanneer het gaat om een onderzoek naar de economische relaties tussen twee staten. Zeker in de negentiende eeuw was er sprake van een onaangegevochten primaat van de buitenlandse politiek. Ofschoon de auteur regelmatig laat blijken zich te realiseren dat de Nederlandse en Pruisische buitenlandse politiek heel wat meer omvatte dan de commerciële relaties tussen beide landen, wekt zijn betoog soms toch de indruk dat de Rijnvaartkwestie een autonome enklave op buitenlands-politiek gebied vormde.

In dit verband kunnen een paar in het oog springende kwesties genoemd worden, waar Bläsings relaas aan overtuigingskracht inboet omdat hij heeft nagelaten het economisch gebeuren in een ruimer kader te plaatsen: de ontwikkeling van de volkenrechtelijke denkbbeelden over de vrije vaart op internationale rivieren, de behandeling van de Rijnvaartzaken op de kongressen van Wenen en Verona, de Nederland-Pruisische relaties in de periode 1815-1830, de buitenlandspolitieke aspiraties van Nederland in de jaren twintig en de algemene crisis in de Nederlands (buitenlandse) politiek in de jaren veertig.

Ook de psychologische factoren, zoals toekomstperspektieven, zelfvertrouwen en défaitisme, die Bläsing op zo overtuigende wijze integreert in zijn beschouwingen over stagnerende en dynamische economieën, komen bij hem niet aan bod wanneer het gaat om de internationale relaties in ruimere zin. Maar juist in het geval van de buurlanden Nederland en Pruisen, die elkaar enerzijds op allerlei terrein beïnvloeden, terwijl ze zich anderzijds tegen elkaar afzetten, hebben soms gevoelsmatige elementen in de vorm van irrationele préokkupaties grote invloed gehad op het beleid.

Psychologische factoren waren hier evengoed politieke realiteiten als economische desiderata en machtspolitieke overwegingen. In dit verband valt o.m. te denken aan het Duitse nationalisme, de reactie daarop in Nederland en het gemis aan een toekomstperspektief in Nederland in dezelfde periode.

Het is overigens wel verklaarbaar dat de auteur het ruimere gebied van de buitenlandse politiek niet heeft (willen) betreden. Uit de wijze waarop hij zijn bronnenmateriaal heeft geselecteerd, blijkt dat hij - niet ten onrechte - bang is geweest in de grote hoeveelheid archivalia voor lange tijd onder te gaan om pas na jaren weer aan de oppervlakte te verschijnen met archiefvondsten die de geïnvesteerde tijd niet rechtvaardigden (p.182). Hij heeft zich daarop bij zijn onderzoek nagenoeg uitsluitend georiënteerd op het trefwoord "Rijnvaart".

Tenslotte een paar opmerkingen van algemene aard. Bläsing is een bipatride historicus en dat maakt, zoals uit zijn boek blijkt, vaak een frisse kijk op bekende feiten en situaties mogelijk. Soms kan men zich echter niet aan de indruk onttrekken dat de auteur zoveel begrip voor de beide volken en hun geschiedenis kan opbrengen dat hij gaat rationaliseren waar kritiek of op z'n minst verwondering op hun plaats geweest zouden zijn: zo kan eenvoudige laksheid tot taktiek en besluiteloosheid tot beleid verheven worden.

Das goldene Delta und sein enseres Hinterland is wat in Nederland een echt *Duits* boek genoemd pleegt te worden: hoofd- en bijzinnen golven, door leestekens grammaticaal korrekt in bedwang gehouden, soms een pagina lang door (p.131), terwijl door de auteur dankbaar gebruik is gemaakt van de mogelijkheden die de Duitse taal biedt om zich in abstrakte redeneringen uit te drukken.

Na de opmerking over de psychologische factoren hierboven denkt men bij 't lezen van Bläsings proza onwillekeurig aan de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken in de jaren veertig van de vorige eeuw, de half-dove generaal De La Sarraz. Van hem is bekend dat hij een hekel had aan de ambtelijke taal en vooral aan het proza uit Berlijn met z'n lange zinnen; hij liet daarom dergelijke stukken soms maandenlang onafgedaan in zijn la liggen.

Bläsings boek bestaat voor ruim een derde uit noten, die niet alleen vind- en verwijsplaatsen bevatten, maar ook alles wat de auteur vermeldenswaardig voorkwam en kompositorisch in de tekst niet ondergebracht kon worden.

Het is bekend dat vele leerlingen zuchten onder het voorbereiden en samenstellen van hun scriptie geschiedenis. Het is ook bekend dat vele geschiedenisleraren eveneens zuchten onder het corrigeren van de stapels scripties die zij jaarlijks op hun werktafel gedeponeerd krijgen.

Het geeft stellig voldoening onder het vele middelmatige en zwakke werk ineens een briljant werkstuk aan te treffen. Maar de eerlijkheid gebiedt te zeggen, dat die voortreffelijkheid dan meestal voor 95% of meer de eigen prestatie van de bekwame leerling is, die daartoe in staat was of door zijn goede intelligentie of door zijn grote liefde voor het onderwerp, gepaard gaande met een bewonderenswaardige volharding.

Zo, tijdens het corrigeren, groeit dan de twijfel aan de waarde, aan de betekenis van de leraarsbegeleiding.

Ja, er zijn er onder de geschiedenisleraren, die enthousiast in woord en geschrift de waarde van het scriptie schrijven bepleiten en die niet minder geestdriftig, daar, waar het mogelijk is, de wegen die de begeleider moet volgen, aangeven, stap voor stap veelal.

Maar het is vreemd. Hoe meer velen er over horen en lezen, hoe sterker de twijfel aan de waarde van de begeleiding door de leraar wordt. Zij vinden dan verontschuldigen als: geen voldoende schoolbibliotheek, geen Openbare Leeszaal in de nabijheid, een te klein klaslokaal, te grote klassen, te heterogene groepen, te slechte leerlingen, onvoldoende voorbereiding in de lagere klassen (dan meestal door collega's), te weinig tijd, en wat niet al.

Het zijn allemaal min of meer gerechtvaardigde verontschuldigen. Maar wij lopen zo om de hete brij heen. En welbewust ga ik hier over op de wij-vorm.

Hoe velen van ons hebben niet het gevoel, dat ondanks alle pogingen van begeleiding, ondanks de vele uren tijd aan voorbereiding en correctie, het toch allemaal heel weinig of misschien wel niets uitmaakte.

Op de laatste Didactiekconferentie, in oktober 1974, werd in het openbaar vanuit de vergadering de twijfel aan het kunnen van de geschiedenisleraar uitgesproken en in de wandelgangen vertelde men soms eerlijk aan elkaar: ik kan het niet, om welke reden dan ook.

Dit doet bij mij, en wellicht bij velen, de vraag opkomen of wij met het centraal stellen van de scriptie als één van de speciale onderwerpen wel op de goede weg zijn. Ik beantwoord die vraag noch bevestigend, noch ontkennend. Ik stel haar alleen.

Wel ben ik van mening dat we niet geheel terug moeten naar het frontaal klassikaal onderwijs bij de behandeling van de speciale onderwerpen.

De hier volgende handleiding bij de bestudering van het onderwerp "De Moderne Devotie" is geschreven vanuit het besef dat de leerlingen in het algemeen over een beperkt aantal hulpmiddelen beschikken en vanuit het besef dat de leerlingen op een snelle en efficiënte wijze door zelfwerkzaamheid een beeld moeten krijgen van een onderwerp uit de geschiedenis.

Ik heb niet vooraf een aantal doelstellingen geformuleerd. Mijn uitgangspunt was gewoon: Hoe kan ik mijn leerlingen helpen bij de bestudering van dit onderwerp?

Natuurlijk weet ik wel zo het een en ander van doelstellingen en allerlei vaardigheden. Stellig zult U ze ook hier en daar in de handleiding herkennen, Echter, die kwaliteiten zijn er meer bij toeval ingekomen, en niet door een wel overwogen operationeel maken van doelstellingen.

Nog een tweetal opmerkingen tot slot:

- a. Het lijkt me heel goed mogelijk na de bestudering van het onderwerp aan de hand van vraag 76 en 77 een groeps- of klassediscussie te houden over de levenswaarden van de Moderne Devotie en over de eigen levenswaarden.
- b. Het komt me voor dat de handleiding geheel individueel, buiten de lessen om gebruikt kan worden, als ook individueel tijdens de lesuren, zodat de begeleider kan steunen waar nodig is.

HANDLEIDING BIJ DE BESTUDERING VAN: "DE MODERNE DEVOTIE"

INLEIDING:

In deze handleiding bij de bestudering van het onderwerp "De Moderne Devotie" vind je een aantal opdrachten, aangeduid met een hoofdletter. Binnen deze grote opdrachten tref je kleinere opdrachten en vragen aan; deze zijn doorlopend genummerd.

Het verdient aanbeveling de antwoorden en/of uitwerkingen van de vragen op papier te zetten. Deze notities kunnen je helpen bij de directe voorbereiding vlak voor de toets.

Een aantal uitwerkingen van opdrachten moeten op schrift gesteld worden. Dat is dan duidelijk in de handleiding aangegeven. De schriftelijke uitwerkingen moeten vóór de toetsdatum overgelegd worden en vormen zo een onderdeel van de toets zelf.

Het uiteindelijk resultaat van de bestudering van het onderwerp moet zo zijn, dat je bij de toets aan de hand van vragen een redelijk gesprek over het onderwerp kunt voeren.

LITERATUUR:

- a. Het te gebruiken studie materiaal:
Dr. J. Roelink, De Moderne Devotie, (eigen bezit)
Bijlagen bij het onderwerp De Moderne Devotie, (eigen bezit)
Novem, Wereld in Wording, deel 1, (in de schoolbibliotheek te raadplegen)
W.J. Leber, Historische Begrippen, (eveneens in de schoolbibliotheek te raadplegen)
Een woordenboek Nederlands.
- b. Verdere literatuur, speciaal over de Moderne Devotie, aanwezig in de Openbare Bibliotheken in Breda.
(voor algemeen oriënterende literatuur zie het boekje van Roelink, blz. 6 en 7.)
Prof. dr. W. Jappe Alberts, Moderne Devotie, Bussum, 1969 (Fibulareeks nr. 48) (ook in de schoolbibliotheek aanwezig)
Prof. dr. W. Jappe Alberts, De Moderne Devotie, in: Spiegel Historiael, 1e jrg., nr. 1, okt. 1966
Dr. R.R. Post, De Moderne Devotie, Geert Groote en zijn stichtingen, Amsterdam, 1e druk 1940
Geert Groote's geboortedag te Deventer herdacht, Deventer, 1970,
Prof. Dr. W. Jappe Alberts, Het Fraterhuis te Emmerik, in: Postillen over Kerk en

COMMISSIE MODERNISERING LEERPLAN GESCHIEDENIS EN STAATSIINRICHTING

De Commissie Modernisering Leerplan Geschiedenis en Staatsinrichting (C.M.L.G.S.) zoekt per 1 augustus a.s.

v i e r m e d e w e r k s t e r s / m e d e w e r k e r s

die, in overleg met vier van haar subcommissies respectievelijk voor

- het basisonderwijs
- het beroepsonderwijs
- het mavo - havo - vwo
- de staatsinrichting,

er mede zorg voor moeten dragen dat de uitgangspunten en de stofomschrijvingen die door deze subcommissies worden geformuleerd, aan de onderwijspraktijk dienstbaar kunnen worden gemaakt.

Behoefte bestaat aan collega's met

- kennis van en ervaring op het terrein van het onderwijs in de geschiedenis en staatsinrichting;
- kennis van en ervaring in de didactiek van genoemde vakken;
- zo mogelijk kennis van en ervaring op het terrein van de samenwerking tussen de verschillende vakken.

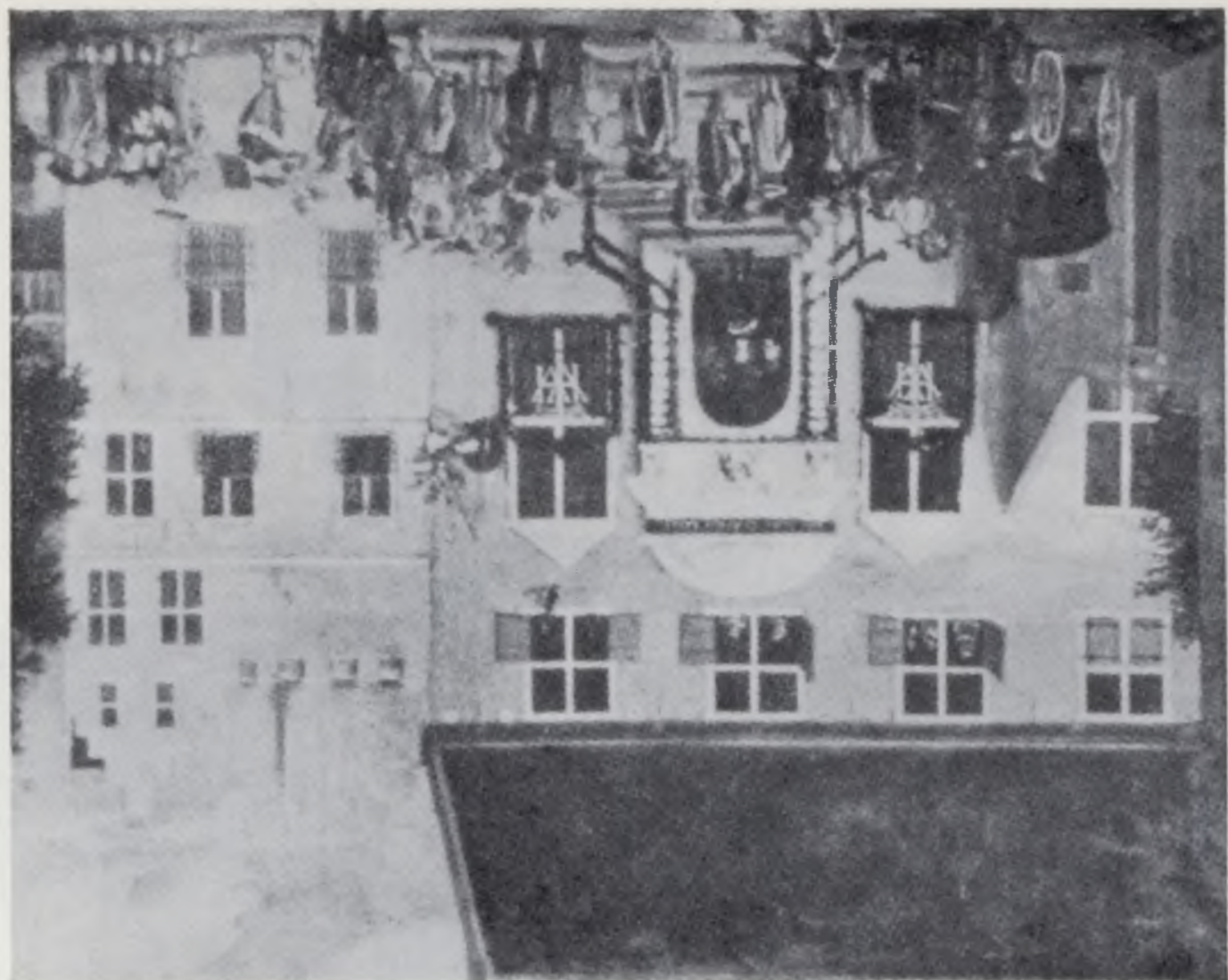
De te benoemen medewerkers/medewerksters zullen in het onderwijs werkzaam dienen te blijven maar kunnen rekenen op een verlofregeling die gebaseerd is op 18 taakuren of op 6 lesvrije schooldagen.

Inlichtingen kunnen gevraagd worden bij de secretaris van de commissie tel. 023-257602 (kantoor) of 023-261723 (huis).

Sollicitaties zo spoedig mogelijk zenden aan:

Secretariaat C.M.L.G.S., Bloemendaalseweg 190 A, Overveen.

ZESHONDERD JAAR STATEN VAN UTRECHT

Zeshonderd jaar geleden – op 17 mei 1375 – sloot Arnold van Hoorne, bisschop van Utrecht, een overeenkomst met vertegenwoordigers van de drie standen van het Nedersticht: de geestelijkheid, de ridderschap en de steden. Hoewel al eerder afspraken tussen de bisschop en vertegenwoordigers van de standen over de invloed van de laatste op het landsbestuur waren vastgelegd, wordt de Stichtse Landbrief van 1375 algemeen beschouwd als de eerste officiële grondwet van het Nedersticht. In deze landbrief was formeel geregeld dat de ingezetenen van het land mochten deelnemen aan het bestuur. Door het vertegenwoordigende karakter van de standenvergadering kan zij met recht als voorloper van de huidige Provinciale Staten worden gezien.

Vanwege dit jubileum besloot het Utrechtse Provinciale Bestuur de gelegenheidsbundel „Van Standen tot Staten” te laten verschijnen, waarin vijf historici en een oud-statenlid verschillende perioden uit de geschiedenis van de Staten van Utrecht deskundig belichten.

Mr. P. J. Verdam, Commissaris van de Koningin in de provincie Utrecht, schrijft een inleiding.

Op verzoek van de provincie heeft de vereniging „Oud-Utrecht” zich belast met de uitvoering en redactie van deze historische studie.

INHOUD VAN DE BUNDEL

„Van Standen tot Staten” bevat de volgende inhoud:

- Inleiding/Mr. P. J. Verdam
- Tekst van de Stichtse Landbrief uit 1375 met een vertaling in modern Nederlands
- Ontstaan en voorgeschiedenis van de Stichtse Landbrief/Dr. C. A. Rutgers
- De interregionale context van de Stichtse Landbrief/Prof. dr. W. Jappe Alberts
- De Staten van Utrecht ten tijde van Oldenbarnevelt/Mr. J. den Tex
- De Staten van Utrecht tijdens Willem III en de regeringsreglementen van 1674/Prof. dr. D. J. Roorda
- Utrechts weerstand tegen de oorlogspolitiek tijdens de Spaanse Successieoorlog/Drs. M. van der Bijl
- Op de vleugelen der Provinciewet/Mr. J. Schuttevaer
- Index op persoons- en plaatsnamen

EERSTE DEEL VAN DE NIEUWE SERIE HISTORISCHE STUDIES

„Van Standen tot Staten” vormt het eerste deel van een nieuwe serie historische studies welke worden uitgegeven door de stichting „Stichtse Historische Reeks” (SHR). Het doel van deze stichting waarin diverse historische verenigingen in de provincie Utrecht participeren, is jaarlijks één grote studie van wetenschappelijk niveau te publiceren. In deze studies worden onderwerpen uit de geschiedenis (in de ruimste zin) van het Nedersticht behandeld.

GEREDUCEERDE PRIJS VOOR „VAN STANDEN TOT STATEN”

De prijs van de bundel „Van Standen tot Staten – ongeveer 220 pagina's, rijk geïllustreerd – gaat f 38,50 bedragen. Bij intekening vóór 15 maart 1975 is deze belangrijke historische bundel verkrijgbaar voor de gereduceerde prijs van f 28,50.

INTEKENING

Geïnteresseerden die gebruik wensen te maken van de gelegenheid tot intekening worden verzocht vóór 15 maart 1975 f 28,50 over te maken op postgironummer 424780 ten name van Uitgeverij Gottmer, Bloemendaal, onder vermelding van „Statenbundel”.

Maatschappij in de 15e en 16e eeuw, aangeboden aan Prof. Dr. R.R. Post, Nijmegen 1964.

Dr. M.P. van Buijtenen, Windesheimers te Bazel, eveneens in Postillen, J. Dols, Bibliografie der Moderne Devotie, Nijmegen, 1941.

Thomas à Kempis, De Navolging van Christus.

OPDRACHT A: DE KERK IN DE MIDDELEEUWEN

Bestudeer:

Novem, Wereld in Wording, deel 1

blz. 135 - 138 (Enkele kenmerken)

blz. 144 en 145 (Wetenschap)

blz. 147 - 150 (de geestelijkheid)

blz. 185 en 186 (Kerk en geestelijk leven; Wiclif en Huss, Geestelijk leven)

Na de bestudering moet je in staat zijn om op de volgende vragen een enigszins verhalend antwoord te kunnen geven.

- A.1. Noem een drietal kenmerken van de Middeleeuwse beschaving.
- A.2. Waaruit blijkt dat in de Middeleeuwen het geloof in het centrum van het leven staat?
- A.3. Geef enige voorbeelden van Middeleeuwse symboliek.
- A.4. Geef enkele typische Middeleeuwse indelingen.
- A.5. Hoe was in het algemeen de houding van de Middeleeuwse mens ten opzichte van de wetenschap?
- A.6. Wat houdt de Middeleeuwse scholastiek in?
- A.7. Wat is een veel gebruikte indeling van de geestelijkheid?
- A.8. Noem enige monniksorden met hun kenmerken.
- A.9. Met welke tijdsverschijnselen hangt de opkomst van de z.g. Bedelmonniken samen?
- A.10. Wat is typerend voor de Franciscanen?
- A.11. Wat is typerend voor de Dominicanen?
- A.12. Hoe werd de toestand van de Kerk aan het einde van de Middeleeuwen?
- A.13. Welke ketterse bewegingen waren er buiten de Nederlanden?
- A.14. Op welke wijze ontstond er een nieuw geestelijk leven in de Nederlanden aan het eind van de Middeleeuwen?
(Het antwoord op deze vraag goed in je opnemen!)

OPDRACHT B: DE WERKWIJZE

Bestudeer: Roelink, De Moderne Devotie, hoofdstuk 1 en 2 (blz. 5-8)

De volgende vragen moet je zinvol kunnen beantwoorden.

- B.15. a. Wat is het doel van het bestuderen van dit onderwerp?
b. Wat is niet het doel?
- B.16. Welke soorten literatuur kun je bestuderen bij dit onderwerp?
- B.17. Welke volgorde komt je het beste voor?
- B.18. Noem enkele encyclopedieën, die je voor de bestudering van een onderwerp kunt gebruiken.

B.19. Noem enkele handboeken die je bij de bestudering van een onderwerp uit de Kerkgeschiedenis kunt gebruiken.

B.20. *Schriftelijk*

- a. Probeer het verschil tussen een handboek en een monografie weer te geven.
- b. Noteer een handboek, dat in de schoolbibliotheek voorkomt.
- c. Noteer een drietal monografieën, die in de schoolbibliotheek voorkomen. (het onderwerp doet hier niet ter zake)

OPDRACHT C: DE MODERNE DEVOTIE IN HET ALGEMEEN.

Bestuuder: Roelink, hoofdstuk 3 en 6, Bijlage I.

C.21. Waarom mogen we de term Moderne Devotie niet vertalen met "nieuwe Devotie"?

C.22. Waarin verschilt de Moderne Devotie van de Levenshouding van Ruusbroec? Gebruik zo nodig je literatuurgeschiedenisboek en verder bijlage I, bij woord: Ruusbroec.)

C.23. Met welke Laatmiddeleeuwse beweging is de Moderne Devotie verwant? (zie ook bijlage I, bij het desbetreffende woord)

C.24. *Schriftelijk*

Maak een overzicht van de Moderne Devotie met behulp van Roelink, hoofdstuk 3 en 6 met behulp van Bijlage I.

In dat overzicht moet iets voorkomen over:

- o — het ontstaan van de beweging (daarbij ook verwante bewegingen en personen die invloed gehad hebben)
- o — de stichter
- o — de organisatie, met de belangrijkste personen daarin,
- o — het werk van de Moderne Devoten
- o — de uitbreiding.

Schrijf je verhaal zo ruim en zo overzichtelijk mogelijk op. Gebruik daarbij een kant van een losbladig systeem.

Als je in een schrift werkt, gebruik dan alleen de rechterzijde voor het overzicht. De linkerzijde kun je dan gebruiken voor eventuele aantekeningen en opmerkingen.

OPDRACHT D: DE BRONNEN EN HUN BETROUWBAARHEID

Bestudeer Roelink, Hoofdstuk 4 en 5.

D.25. Welke zijn de voornaamste bronnen voor de geschiedenis van de Moderne Devotie?

D.26. Een fragment uit een Vita van Geert Grote vinden we in Bijlage II, fragment 2. (nl. Dier de Mudén, De vita magistri Gherardi Grote)

Wat komen we over Geert Grote uit dit Vita-fragment te weten

- a. over zijn aard,
- b. over zijn werkzaamheden?

D.27. Onderstreep in dit fragment die zaken die je typisch vindt voor de Moderne Devotie.

D.28. Plaats een vraagteken voor die gedeelten van het fragment, die volgens jouw

- voorlopige indruk minder goed passen in de levenswereld van de Moderne Devotie.
- D.29. Welk doel hadden de Moderne Devoten met het schrijven van hun vele Vitae?
- D.30. Waarom zijn de Vitae en de Kronieken minder betrouwbaar?
- D.31. Waarom zijn de brieven minder betrouwbaar?
- D.32. Om iets te begrijpen van de hagiografie moet je noteren een drietal menselijke eigenschappen, die naar jouw idee een mens van de 20e eeuw behoort te bezitten. Ook doen!
- Lees dan Bijlage III, fragment 1 en kijk of van de door jou gekozen eigenschappen, er ook voorkomen in de tekst.
- In de vergelijking met je eigen gedachtenwereld kun je iets zien van het ideaal van de Moderne Devoten.
- D.33. Dat de schrijvers soms echt bezig zijn met hagiografie, zien we goed in Bijlage II, fragment 3.
- In het tweede deel van het fragment laat de schrijver merken dat hij op twee plaatsen in het eerste deel de persoon van Johan ten Gronde wel iets te mooi heeft voorgesteld.
- a. Op welke punten heeft hij Johan ten Gronde gunstig getekend?
- b. Welke mededeling is natuurlijk het meest betrouwbaar en waarom?

OPDRACHT E: HET DAGELIJKS LEVEN VAN DE MODERNE DEVOTEN

Bestudeer Roelink, hoofdstuk 7. + Bijlagen II en III.

- E.34. Je hebt gemerkt dat de volgende punten ter sprake komen:
—algemene kenmerken — houding t.o.v. de vrouw — kleding — dagindeling — godsdienstig gedrag — prediking — onderwijs en wetenschap — verspreiding van de ideeën.
- Geef in je boekje met potlood aan, waar de verschillende onderdelen beginnen.
- E.35. Welke gemeenschappelijk kenmerk wordt door Roelink genoemd?
- E.36. Behalve het gemeenschappelijk kenmerk "armoede" was er nog een gemeenschappelijk kenmerk bij de Moderne Devotie, nl. de waardering van de arbeid.
- Bestudeer Bijlage II, fragment 6.
- Waarvoor was de arbeid nodig volgens Florens Radewijns?
- (Vergelijk deze opvatting met je eigen opvatting: Waarom vind jij nodig dat er door de mens gewerkt wordt?)
- E.37. Bestudeer Bijlage II, fragment 7.
- Wat voor soort arbeid werd er o.a. in de Fraterhuizen verricht?
- E.38. Wat voor soort arbeid werd er in de Zusterhuizen verricht?
- zie: Bijlage III, blz. 1, onderaan.
- E.39. Bestudeer Roelink en Bijlage II, fragment 4.
- Hoe was de houding bij de Moderne Devoten ten opzichte van de vrouwen?
- E.40. Bestudeer Roelink + Bijlage II, de fragmenten 4 (1e deel) en 5.
- Wat is bij de Moderne Devoten de functie van de kleding?
- (Vergelijk daarmee je eigen gedachte over de functie van de kleding).
- E.41. Maak op een blad papier een tijdbalk van de dagindeling te beginnen 's morgens om drie uur. Ieder uur een regel.
- De uurindeling midden op de bladzijde.
- b.v.

3
uur
4
5
enz.

Vul aan de hand van de gegevens van Roelink de ruimte rechts van de urenbalk op. *Schriftelijk.*

E.42. *Schriftelijk*

Bestudeer Bijlage III, de Huisregels voor een Zusterhuis.

Vul aan de hand van de gegevens uit de huisregels de ruimte links van de urenbalk op.

E.43. Bestudeer Roelink, Bijlage II, fragment 5, regel 9 en fragment 7 (blz. 4, r. 11 van boven en volgende); Bijlage III, blz. 2 bovenaan.

Geef een zo plastisch mogelijke voorstelling van het gedrag van de Moderne Devoten in de kerk.

E.44. Bestudeer Roelink en Bijlage II, de fragmenten 2 en 3.

Wat kun je over de activiteiten omtrent de prediking vertellen?

OPDRACHT F: ONDERWIJS EN WETENSCHAP

F.45. Bestudeer Roelink blz. 20; Bijlage II de fragmenten 2, 6 en 7.

Noteer uit deze gegevens wat je te weten kunt komen over de houding van de Moderne Devotie t.o.v. onderwijs en wetenschap.

F.46. Bestudeer Roelink Hoofdstuk 9.

Op welke terreinen van wetenschap hebben de Moderne Devoten geen verdienste?

Op welk terrein wel?

F.47. Hoe waardeert Roelink het werk van de Moderne Devoten t.a.v. het onderwijs en de wetenschap?

F.48. Bestudeer nu Bijlage V, fragment A.

Hoe waardeert deze schrijver (Jappe Alberts) het wetenschapswerk van de Moderne Devoten?

F.49. Kun je ook ontdekken hoe het komt dat Prof. Dr. J. Roelink meer waardering voor het wetenschappelijk werk heeft dan Prof. Dr. W. Jappe Alberts?

OPDRACHT G: DE GEESTELIJKE ACHTERGROND VAN DE MODERNE DEVOTIE

Bestudeer Bijlage IV.

G.50. Fragment 1

a. Wat is het doel van het leven?

b. Op welke wijze kunnen we dat doel volgens Thomas à Kempis bereiken?

G.51. Fragment 2

Van welke zaken moeten we ons afkeren om het doel te bereiken?

G.52. Fragment 3

a. Hoe oordeelt Thomas à Kempis over de wetenschap?

b. Kun je duidelijk maken dat zijn gedachtengang past in de praktijk van de Moderne Devotie?

- G.53. Fragment 4
- Wat vindt Thomas à Kempis in dit fragment belangrijker dan wetenschap?
 - Kun je dit verduidelijken met een voorbeeld uit de praktijk van de Moderne Devotie?
- G.54. Fragment 5
- Wie worden door Thomas à Kempis ten voorbeeld gesteld?
 - Met welk doel worden zij ten voorbeeld gesteld?
 - Pasten de Moderne Devoten dit ook toe in het dagelijks leven? Zo ja, hoe?
- G.55. Fragment 6
- Hoe staat Thomas à Kempis tegenover zichzelf?
 - Kun je die levenshouding met een voorbeeld uit de praktijk van de Moderne Devotie verduidelijken?
- G.56. Fragment 7
- Waarop mag een mens niet trots zijn?
 - Waarop moet een mens zijn geest ook in de praktijk van het dagelijks leven voortdurend gericht houden?
- G.57. Fragment 8
- Wat vind je het meest typerende in dit fragment?
- G.58. Fragment 9
- Maak duidelijk dat dit fragment (een gebed) typisch is voor het Rooms-katholieke denken en voelen van Thomas à Kempis?
- G.59. Hoe is de houding van Thomas à Kempis ten opzichte van de geestelijkheid?

OPDRACHT H: MODERNE DEVOTIE EN REFORMATIE

Bestudeer: Roelink Hoofdstuk 8 en Bijlage V.

- H.60. Hoe zagen de Protestantse geschiedschrijvers van de 19e eeuw de Moderne Devotie? Zie ook Bijlage V, fragment B.
- H.61. Hoe verklaart Roelink de houding van de Protestantse geschiedschrijvers van de 19e eeuw?
- H.62. Welke Rooms-katholieke trekken binnen de Moderne Devotie somt Roelink op?
- H.63. Welke typisch Rooms-katholieke trekken kwam je tegen in de fragmenten van Thomas à Kempis?
- H.64. Welke twee stromingen zijn er in de kring van de Rooms-katholieke historici?
- H.65. Op welke wijze hebben de Moderne Devoten toch wel iets voorbereid, waarbij later de Hervorming zich kon aansluiten?
- H.66. Waar tref je bij Thomas à Kempis die bewondering voor de *ecclesia primitiva* (de eerste oudchristelijke kerk) aan?
- H.67. Wat vindt Roelink het belangrijkste verschil tussen de Moderne Devotie en de Luther?
- H.68. Kun je bij Thomas à Kempis een fragment aanwijzen waaruit blijkt dat hij meer nadruk legt op leven dan op leer?
- H.69. Bestudeer voor de vragen H.69, H.70 en H.71 Bijlage V, fragment C.
- De meeste fraterhuizen zijn in de Reformatietijd te gronde gegaan. Het ligt dan voor de hand een verband te leggen tussen het verdwijnen van de Fraterhuizen en de Reformatie.
- Wat is volgens Prof. Post *niet* de oorzaak van het verdwijnen van de Fraterhuizen

- in de Reformatietijd?
- H.70. Wat heeft er volgens Prof. Post aan meegewerkt dat de Fraterhuizen het in de 16e eeuw moeilijk kregen?
- H.71. Wat is volgens Prof. Post de eigenlijke oorzaak van het verdwijnen van de Fraterhuizen in de 16e eeuw?
- H.72. Bestudeer Bijlage V, fragment D
Ook Prof. Rogier bespreekt het verband tussen Moderne Devotie en Reformatie. Waarom is er volgens Prof. Rogier geen verband tussen Moderne Devotie en Reformatie?
- H.73. Bestudeer Bijlage V, fragment E.
Hoe beoordeelt de Protestantse hoogleraar J. Lindeboom de relatie Moderne Devotie – Reformatie?
- H.74. Met welke opvatting komt de opvatting van Prof. Lindeboom het meeste overeen?

OPDRACHT 1: EINDOORDEEL

- I.75. *Schriftelijk*
Breng een eindoordeel over de Moderne Devotie onder woorden.
Daarin behoort je in elk geval te behandelen, wat naar jouw oordeel de betekenis van de Moderne Devotie is
zowel voor de kerk van de Middeleeuwen
als voor de samenleving waarin de Moderne Devoten leefden.
- I.76. *Schriftelijk*
Noteer wat naar jouw oordeel in de Beweging van de Moderne Devotie geen waarde meer heeft voor de mens van vandaag.
- I.77. *Schriftelijk*
Breng onder woorden wat naar jouw oordeel voor de mens van vandaag nog waardevol is in de Beweging van de Moderne Devotie.

BIJLAGE I

GEGEVENS OVER DE MODERNE DEVOTIE IN ALFABETISCHE VOLGORDE.

AGNIETENBERG, heuvel in Nederland aan de linkeroever van de Vecht, ten NO. van Zwolle, recreatiegebied en camping van de gem. Zwolle. Van 1398 -1581 stond hier het Bergklooster der reguliere kanunniken. Thomas à Kempis leefde er tot zijn dood (1471).

AUGUSTIJNER KANUNNIKEN, r.k. geestelijken, die aan een bepaalde kerk verbonden zijn en leven volgens de levensregel van Augustinus.

AUGUSTINUS, (354-430), bisschop van Hippo bij Carthago, stelde een levensregel op voor mannen die reeds een kloostergemeenschap vormden. Daarin legde hij bijzondere nadruk op het inpassen van het persoonlijk streven naar volmaaktheid binnen het gemeenschappelijke leven in het klooster; de bovennatuurlijke liefde tot elkaar vormde het wezenlijke dezer volmaaktheid.

AUGUSTIJNEN, verzamelnaam voor de verschillende r.k. kloosterorden die leven volgens de regels van Augustinus.

BEGIJNEN, r.k. vrome maagden en weduwen die gemeenschappelijk een religieuze levenswijze beoefenen die het midden houdt tussen de klooster- en de lekestaat. Meestal verblijven zij in *begijnhoven*. d.i. ommuurde terreinen waarin de b. hun eigen kerk, ziekenhuis en begijnhuisjes hebben. Aan het hoofd van elke b.gemeenschap staat een *grootmeesteresse* of *grootjuffrouw*. De naambeteke-

nis en de oorsprong der b. zijn onduidelijk. De b. ontstonden ca. 1170 in Wallonië. Zij werden 1216 mondeling erkend door Paus Honorius III. Ofschoon meermalen beschuldigd van ketterij, verspreidde de b.beweging zich snel in de Nederlanden, Frankrijk, Duitsland en andere Europese landen. Thans is de b.beweging in verval; slechts weinige begijnhoven hebben zich tot heden toe kunnen handhaven.

BRINCKERINCK, Johannes, Ned. geestelijke, vertegenwoordiger der — Moderne Devotie, geb. 1359 Zutphen, gest. 1419 Deventer. B. vergezelde Geert Groote op zijn prediktochten, werd in 1392 rector van het Meester-Geertshuis te Deventer en stichtte een klooster voor vrouwen te Diepenveen, waarvan hij van 1400-19 de geestelijke leiding had. Enkele toespraken (Collatiën) van B. werden bewaard.

BROEDERS DES GEMENEN LEVENS (Fraterheren, Heerflorensbroeders, Hiëronymianen, Kogelheren, Collatiebroeders enz.) benamingen voor r.k. Klerici die in gemeenschap, doch zonder kloostergeloften af te leggen, het vroomheidsideaal der — Moderne Devotie trachtten te beleven. Zij voorzagen in hun levensonderhoud door handenarbeid, in het bijzonder door het kopiëren van boeken, waarvan de opbrengst in een gemeenschappelijke kas werd bijeengebracht. Zij hebben ook enkele scholen en talrijke convicten (studententehuizen) opgericht en aldus een grote invloed uitgeoefend op de studerende jeugd. Een eerste dergelijke gemeenschap van klerken ontstond na 1380 te Deventer onder leiding van Florens Radewijns, een vriend van Geert — Groote. Naderhand werden talrijke broederhuizen gesticht in de Nederlanden o.a. te Zwolle, Amersfoort, Gron., Ut., Nijmegen, Leuven, Luik, Gent, Brussel, enz. en in Duitsland. De meeste van deze huizen verdwenen in de hervormingstijd; enkele wisten zich te handhaven tot aan de secularisatie in het begin van de 19e eeuw. Verscheidene broederhuizen gingen over tot de door de B. gestichte — Windesheimer Congregatie. Naast de fratercommunities ontstonden op vele plaatsen ook gemeenschappen van *Zusters des Gemenen Levens*.

BUSCH, Johannes, Ned.-Duits kloosterhervormer en kroniekschrijver, geb. 1399 Zwolle, gest. 1479 Sülte (bij Hildesheim). Lid van de Congregatie van Windesheim. Hij was één der belangrijkste kloosterhervormers van Duitsland in de 15e eeuw. Zijn werken zijn belangrijke bronnen voor de geschiedenis van zijn congregatie: *De viris illustribus* (1456), *De reformatione monasteriorum quorundam Saxoniae* (uitg.d.G.W. von Leibniz, Hannover 1710), *Chronicon Windeshemense* (1456).

CONGREGATIE (Lat. congregare, bijeenbrengen), 1. vereniging van mannen en vrouwen in de r.k. kerk, die volgens eigen regels en statuten, waarop zij eenvoudige geloften hebben afgelegd, streven naar de volmaaktheid. Men maakt onderscheid tussen diocesane c., die een bisschoppelijke goedkeuring hebben, en de eigenlijke c., welke de goedkeuring van de paus hebben. 2. Verschillende kloosters van een kloosterorde kunnen zich ook verbinden tot een c. De grond voor deze samenvoeging bestaat dan in de gemeenschappelijke interpretatie van de ordesregel.

CONVICT (Lat. convivere, samenleven), gemeenschappelijke woning voor (aspirant-) geestelijken, o.a. voor hen die aan een instelling voor hoger onderwijs studeren.

DERDE ORDE, zie bij Franciscus

DIAKEN, r.k. geestelijke, die de wijding heeft ontvangen, welke onmiddellijk aan het priesterschap voorafgaat.

DOMHEER, zie Kanunnik

DOMKAPITTEL, het college van domheren.

FRANCISCUS VAN ASSISI, 1181/82-1226, r.k. heilige, stichter van de Orde van de Franciscanen, Clarissen en Tertiariërs (Tertianen) en Tertiariissen. Franciscus had in de 13e eeuw zijn bedelorde gesticht met een regel die aanvankelijk wat vaag was. Nadat hierin verbetering was gebracht (1223), kende de Orde een eerste regel voor de "fraters", d.w.z. de zowel tot priester als tot diaken of sub-diaken gewijde leden. Daarnaast bestond de tweede regel voor vrouwen, ook wel genoemd de Tweede Orde van St. Franciscus of die der Clarissen (naar de stichteres Clara van Assisi). En tenslotte was er een derde regel, geschreven voor leken die het Franciscaanse ideaal wilden naleven in de omstandigheden waarin zij nu eenmaal als gehuwden of anderszins waren geplaatst. Deze regel is eenvoudig en houdt rekening met de beperkte mogelijkheden der leken zich aan godsdienstige zaken te wijden. Degenen die deze regel volgden, noemde men tertianen (afgeleid van "regula tertia" = derde regel) waar het mannen betrof en tertiariissen waar het vrouwen betrof. Gezien de middeleeuwse gewoonte om gemeenschappen van gelijkgezinden te vormen, ontstonden ook uit deze groeperingen samenwoningen met een voor de leden opnieuw aangepaste regel.

FRATER, zie Leber, Historische begrippen.

GANSFORT, Johannes *Wessel*, Ned. theoloog, filosoof, humanist, geb. ca. 1419 Gron., gest. 1489 ald. G. studeerde aan de fraterschool van de Broeders des Gemenen Levens te Zwolle en werd er leraar (1432-49). Hij onderging er de invloed van Thomas à Kempis. Sedert 1449 studeerde hij te Keulen, waar hij Grieks en Hebreeuws leerde. Later verbleef hij te Heidelberg (1456-57) en te Parijs (ca. 1458). Hij wordt een voorloper van de Hervormer genoemd, omdat hij de pauselijke onfeilbaarheid bestreed,

de waarde van absolutie, boete en aflaten ontkende en de leer omtrent het vagevuur en de sacramenten verwierp. Luther beriep zich op de G., maar diens stellingen laten ook een kath. interpretatie toe; bovendien week G. ook op vele punten van Luther af. Ca. 1477-82 verbleef hij op de Agnietenberg. Zijn laatste jaren bracht hij in Gron. door, met beschouwing in de zin van de Moderne Devotie.

GERLACH PETERS, (Gerlacus Petri), Ned. mysticus (Deventer 1378-Windesheim 1411) doorliep de Lebuïnus-school te Deventer en trad onder invloed van Florens Radewijns ca 1397 in het klooster der reguliere kanunniken te Windesheim, waar hij in 1403 de priesterwijding ontving en de geloften aflegde. Voordien nog schreef hij zijn Breviloquium, waarvan het tweede gedeelte een praktische handleiding vormde bij zijn dagelijkse geestelijke oefeningen, gekenmerkt door gematigdheid en gezond verstand. De inhoud van dit ascetisch handboekje is voor een goed deel overgezet in de volkstaal in de zgn. Eerste Brief aan zijn zuster Lubbe. De Tweede Brief, ook aan haar gericht, ademt de geest der mystiek en is dus verwant aan Gerlach Peters hoofdwerk, het Soliloquium, het oorspronkelijkste en zuiverste mystieke geschrift uit de kring der Moderne Devotie. Het is in de 15e eeuw meermalen in het Nederlands vertaald. Daarnaast zijn vertalingen bekend in het Frans, Duits, Engels, Spaans en Italiaans.

GROOTE, Geert, Ned. predikant en mysticus, geb. 1340 Deventer, gest. 1384 ald. G. werd 1358 te Parijs magister artium en studeerde theologie, rechten en medicijnen. Ca. 1370 voltrok in hem onder invloed van de kartuizer Hendrik van Kalkar een innerlijke omkeer. G. verbleef van 1376-79 in de kartuis Munnikhuizen bij Arnhem. Hij onderging de invloed van Eckhart en Ruusbroec. In 1379 werd hij in het bisdom Utrecht diaken en trad op als boetepredikant tegen mistoestanden en uiterlijke godsdienstigheid. Zijn optreden werd echter verdacht gemaakt en hij kreeg 1383 een preekverbod opgelegd. In zijn huis verzamelde hij vrome vrouwen, die leefden volgens zijn statuten (1379), doch zonder geloften. Uit zijn spiritualiteit, die de — Moderne Devotie werd genoemd, ontstonden de — Broeders des Gemenen Levens (ca. 1381) en de — Windesheimer Congregatie. Zijn leven werd o.a. door Thomas à Kempis beschreven. Uitg. Epistolae, door W. Mulder (1933).

HAGIOGRAFIE, (Gr. hagios, heilig, grafein schrijven), beschrijving van de levens der christ. heiligen. Zij kwam voort uit de heiligenverering en had daarom dikwijls eerder stichtelijk dan objectief historische bedoelingen. Soms is de levensbeschrijving (Lat. vita) niet eens meer de geschiedenis van een bepaalde mens, doch eerder van een bepaald type heilige. Vooral in de Middeleeuwen bloeide de h., sedert de 11e eeuw vnl. vanwege de zucht naar wonderen, in deze periode algemeen verbreid. Met humanisme en renaissance ontstond een meer kritische h.

KANUNNIK, zie Leber, Historische Begrippen.

KAPITTEL, zie Leber, Historische Begrippen.

KARTUIZERS, r.k. kloosterorde, ontstaan onder leiding van de heilige Bruno (ca. 1030-1101) die zich 1084 met zes geestverwanten te Chartreuse in het bisdom Grenoble vestigde, waar zij een streng kluisenaarsleven leidden. Het leven van de k, is een leven van soberheid, eenzaamheid en stilzwijgen, tot uiting gebracht in de kloosterbouw: iedere monnik bezit een eigen woning, die tezamen gelegen zijn rondom een vierkant binnenhof. In Ned. waren aan het eind van de Middeleeuwen k.kloosters o.a. te Geertruidenberg en bij Arnhem (Monnikhuizen).

KLERK, 1. geestelijke; vooral hij die alleen de lagere geestelijke wijdingen heeft ontvangen, 2. al wie zich met wetenschappelijke studie bezighoudt, een man van wetenschap, 3. schoolmeester, 4. schoolknaap, leerling, student, 5. hij die van lezen en schrijven een beroep maakt.

KOORHEER, zie kanunnik.

MAGISTER ARTIUM, titel in de Middeleeuwen, van iemand die de studie in de Vrije Kunsten had voltooid. De Vrije Kunsten of de Artes Liberales zijn: grammatica, retorica, dialectica (redeneerkunst), aritmetica, geometrica, muziekleer en astronomie. Een Magister Artium was bevoegd om les te geven en verder studeren in een der faculteiten van de universiteit: theologie, rechten en geneeskunde.

MANDE, Hendrik, Ned. letterkundige, geb. ca. 1360 te Dordrecht, gest. 1431 klooster Sion, Beverwijk. Aanvankelijk "clerc" van de graaf van Oostervant; sloot zich aan bij de Broeders van het Gemene Leven te Deventer, waar hij als bijbelverluchter faam verwierf; 1395 opgenomen als lekebroeder in het klooster van Windesheim bij Zwolle. Schreef een 12-tal ascetische werken, o.m. naar het voorbeeld van Hadewych en Ruusbroec, zonder evenwel hun hoogte te bereiken, maar slaagde erin de levensopvatting der mystieken in een gepaste vorm onder het volk te verbreiden, zoals in zijn *Van drien staten eens bekierden mensche*.

MODERNE DEVOTIE (Lat. Devotio Moderna), een door Geert — Groote gestichte laatmiddeleeuwse vroomheidsbeweging, waarvan de — Broeders des Gemenen Levens (en de Zusters d. G.L.) en de — Windesheimer Congregatie typische vertegenwoordigers waren. Zij werden gekenmerkt door een praktische, innerlijke en christocentrische spiritualiteit, die haar uitdrukking vond o.m. in de Imitatio

Christi van — Thomas à Kempis.

OBSERVANTEN (Lat. observare, onderhouden, in acht nemen), in de r.k. kerk in haar algemeenheid de benaming voor kloosterlingen die hun kloosterregel nauwgezet onderhouden; m.n. technische term voor die richting in de orde van de Franciscanen die de oorspronkelijke gestrengheid van de regel, vooral inzake de armoedebeleving en eigendomsrecht, wilde onderhouden (in tegenstelling met de conventuelen, die verzachting en aanpassing wilden).

RADEWIJNS, Florens, Ned. geestelijke, geb. 1350 Leerdam, gest. 1400 Deventer. In 1378 magister artium te Praag. Als kanunnik te Utr. leerde R. Geert Groote kennen, werd diens leerling en medewerker van de Moderne Devotie. In 1380 stichtte hij het eerste huis van de Broeders des Gemene Levens en in 1387 het klooster te Windesheim (Windesheimer Congregatie).

RUUSBROEC, Jan van, Zuidned. zalige, mysticus, geb. 1293 Ruisbroek, gest. 1381 Groenendaal. 1317 priester en kapelaan in St. Goedele te Brussel. 1343 naar Groenendaal, waar hij de eerste prior werd van de augustijnerkanunniken (1350). R. werd daar bezocht door Geert Groote en waarschijnlijk ook door J. Tauler. Zijn hoofdwerk, *Die chierheit (waarde) der gheesteliker brulocht*, beschrijft in de drie bekende mystieke stadia van het werkende, begerende en beschouwende leven de vereniging van de ziel met haar Schepper. Hij oefende invloed uit op vrijwel alle latere mystici in Europa. In 1909 zalig verklaard. (zie ook: Lodewick, *Literatuurgeschiedenis*, deel I, (29e druk 1973), blz. 55/6).

TERTIARISSEN - TERTIANEN, zie bij Franciscus van Assisi.

THOMAS à KEMPIS, (T. van Kempen), eigenlijk: T. Hemerken (lat. mallecolus), Ned. mysticus, geb. 1380 Kempen (bij Krefeld), gest. 1471 Zwolle. Opgevoed bij de Broeders des Gemenen Levens te Deventer en beïnvloed door Florens Radewijns en de Moderne Devotie, werd T. 1399 augustijnerkanunnik op de Agnietenberg bij Zwolle; subprior aldaar. Een van de meest gelezen boeken van de wereldliteratuur, nl. de *Navolging van Christus* (Lat.: *De Imitatione Christi*; diverse uitg. en vert.) geldt als zijn werk, al wordt het auteurschap nog steeds omstreden. De spiritualiteit van het werk is sterk van de "wereld" afgewend, praktisch en eenvoudig en sterk gericht op de mensheid van Christus. Werken o.a. *Hortulus rosarum*, *Oratione et meditationes de vita Christi*, een kroniek van de Agnietenberg, en de levens van Geert Groote, Florens Radewijns.

WINDESHEIMER CONGREGATIE, een kloostercongregatie met Windesheim, ten Z. van Zwolle, als moederklooster, gesticht door Florens Radewijns, leerling van Geert Groote, met zes Broeders des Gemenen Levens (17.10.1387); goedgekeurd door Paus Bonifatius IX op 16.5.1395. Zij volgden de Augustinusregel en legden kloostergeloften af. Hun activiteit bestond vooral uit het afschrijven van de bijbel en patristische geschriften. Zij beoefenden een praktische vroomheid in de zin van de Moderne Devotie en hechtten veel belang aan de vorming van de geestelijkheid. Bij de reformatie kreeg de congregatie de doodsteek, alleen in Duitsland en België bestond ze nog tot begin 19e eeuw; op 25.1.1961 bij decreet van de H. Stoel heropgericht.

ZERBOLD VAN ZUTPHEN, Gerard, Ned. theoloog en prozaïst, na Geert Groote de geleerdste moderne devoot Zutphen 1367-Windesheim 1398), verbleef na zijn studie te Parijs tot zijn vroege dood (als slachtoffer van de pest, te Windesheim, waar hij toevallig overnachtte) in het fraterhuis te Deventer.

Daar heeft hij enorm hard gewerkt, behalve als bibliothecaris en biechtvader van de broeders als schrijver van belangrijke werken op het gebied van de moraaltheologie en het kerkrecht. Ook verdedigde hij het vertalen van stichtelijke boeken in de volkstaal.

BIJLAGE II

FRAGMENTEN uit "Het Frensweger Handschrift"

FRAGMENT 1. (Over Hendrik van Wilsen, een van de eerste monniken van het klooster "Windesheim")

"Want allen brueders, gheesteliken ende wertliken menschen toonde hy sich te wesen enen waerachtgen gheesteliken man, enen minner der armoeden, enen navolgher der ontholdinghe (onthouding), enen bewaarder der ghehoersamheit, enen minner der disciplinen (tucht), enen navolgher onses Heren Jesu Christi, vuerich van inwendigher devotien, opverheven van godliker schouwinghe (zich verdiepen in het goddelijke), ende een spiegel alre hillicheit, ende die ydel glorie der werlt, rijcdome ende wellusten die hy eens in den beghin versmaet hadde, en wederhaelde hy niet, maer als altoes versmade hy se, hem (zich) verblidende van den wellusten des paradises ende van den rijcdomen der goeder consciencien (geweten), ende hadde die oghen des herten altoes ghevestet in God

ende in ewighen dighen." (blz. 109)

FRAGMENT 2. (over Geert Groote)

"In dier tijt tooch hy toe (naar) Parijs in de habijt van penitencien of verworpen habijt (boetekleed), ende cofte (kocht) daer vele boeke, van welken de boeke camer (boekerij, bibliotheek) toe (in) heer Florens hues seer versiert ende gheriket is, ende om die te copen soe gaf hy mildelic uut een kruessen kruikje vol godes. Hy visitierde (bezocht) oec heren Johan Ruesbroec prior toe Groenedaal in Brabant by Bruecel, daer hy een sermoen (preek) dede van den anxt Godes. Meister Gheerd oversettede oec in latijn een boec van der geesteliker ondertruwinge (t.w. Chierheit der geesteliker Brulocht), welc boec die voersechde (bovengenoemde) heer Johan in duetsch ghemaect hadde. Nae sijne bekieringe soe schuelde (trok zich terug) meister Gheerd vijf jaer lang, arbeidende den inwendighen menschen te wedermaken (herscheppen) totter ghelikenisse Godes, daer hy toe gheschapen was. Eens daghes dreyghede oen (hem) die duvel moyenisse (last) an te doen, treckende (terwijl hij op weg was) om te prediken in Hollant. Hier om als hy reysede over die zee, soe opreysde een grote tempesteet (stormwind) ende onweder, dat hy sine boeke die hy besloten hadde in ene tonne nauwe bewaren mochte onghequetset. Als hij waer (ergens) opsette te prediken, soe plach (was gewoon) sijn clerc Johannes Brinckering of een ander op die kerckdoer een cedel (aanplakbiljet) te setten, inhoudende, dat op dien daghe, ende in dier uren ende in der stede sal meister Gheerd die Groet prediken. Want mit godliker mynnen (minne, liefde) seer ontsteken, in gheesteliken leven ende hilligher wanderinghe (levenswijze) wal gheofent ende gheproevet, begherende alle menschen te behouden ende totter bekennisse der waerheit te comen, ende begheerde dat woert Godes allen menschen openbaer te prediken". (blz. 5/6)

FRAGMENT 3. (over Johannes ten Gronde, rector (bestuurder) van het Meester Geertshuis te Deventer na de dood van Geert Groote).

"Hy was simpel van cledinghe, sober van eten, niet smeykende (vleien) mitten werltliken luden om neringhe wille, mer als een waer prediker der evangelien, sochte hy wyninghe ende bate der sielen, ende die vermeringhe des gheesteliken voertganghes in den huse der devoter menschen.
Nae sijne doot wart openbaert dat hy ene maent tides was in den veghevuer om twierhande (tweeërlei) saken wille, die een was om der gulsichheit wille, want al waren die susteren doe ter tijt seer arm, nochtant bereyden se hem sine spise redelike leckerlic. Die andere sake was die ydel glorie die hy hadde in de prediken." (blz. 62)

FRAGMENT 4. (over Johan Brinckerinck en de vrouwen)

"Dese heer Iohan plach daer toe te arbeiden dat die susteren (nl. die van het Nonnenklooster te Diepenveen) storven in oeren (haar) synlichheiden; daer om was daer ene suster dier van oeren (haar) vrienden ghesant waren twee schoenre (mooiere) schoe (schoenen) dan die gheimeine (gewone) schoe der susteren, die bat van heren Iohan oerlof (toestemming) dat sy se mochte draghen an oeren voeten, mer hy consentierdet (gaf toestemming) dat sy se mochte draghen an oeren hals. Hy bewaerde hem selven (nam zich zelf in acht) seer sorchvoldelike. Want wast (was het) dat hy omme biechte te hoeren moste gaen totter stede des sieken, soe kierde hy sinen rugghe tot oer (haar) die op den bedde lach. Mit den susteren sprekende, al wast die mater (moeder van het klooster) des huses, hy kierde oer den rugghe toe, ende alsoe sprac hy met oer. Mater Berta plach te vertellen, die langhe tijt mater hadde gheweest toe meister Gheerds hues, dat se ny heer Iohans Brinckerincks aensichte en hadde ghesien, niet dan nae sijne doot doe sijn licham in der kisten lach. Hy en wolde niet ghedient werden van den susteren in sijne leste siecte waer af hy starf, mer die bruders van heer Florens hues dienden hem." (blz. 64/65).

FRAGMENT 5. (over kleding van Florens Radewijns)

"Mit enen clede was hy te vreden, ende en droech gheen ander cleet des vierdaghes (feestdag) dan des werkeldaghes. Sine beffe (kraag) was olt ende kael, ende in vele steden als of se van de motten tebetten (stukgebeten) waer. An sinen voeten en hadde hy ghene schone sloen (pantoffels) als die andere vicarien (iemand met een bepaalde geestelijke rang), mer daer voer hadde hy hem (xich) ghemaect cleyne ende syde trippen (muiltje) die mit olden ledder (leer) onder ghelappet weren, mit welken hy sonder gherucht ghenck int koer (koor, deel van een kerk). Sijn overrock ende hoyke (huik, soort cape) weren van grawen wande (laken, wollen stof), sijn kovel (kap) was van swarter of van grawer verwen, die beyde die scholderen (schouders) en die naectheit des halses bedecte, hy hadde cleyne ende enghe mouwen, die somtijt om verslytinghe wille der oltheit weren miet neyen stucken vermaect.

Want die oetmoedighe priester Godes en schaemde hem (zich) niet enen olden rock van den scoeder (kleermaker) ghelappet te draghen, mer seker hy ende al sijn brueders twisteden mit hilligher twistinghe die snodeste (meest schamele) clederen te hebben, ende daer in die een den anderen boven te gaen." (blz. 35/36).

FRAGMENT 6. (over de arbeid).

"Dat hy (Florens Radewijns) van den eerbaren meister Gheerd hadde gheleert ende ontfangen, dat bewaerde hij vlitelic, wes sentencie (uitspraak) was, dat niemant tot oerre (hun) vergaderinghe en solde ontfanghen werden, ten waer dat hy na sunte Pauwels woerden arbeide wolde 1). Want die hillighe arbeit is seer nutte tot allen voertganghe, vermits (door middel van) welken die gheylicheit des vleisches wort ghetemmet, ende dat ontbondene herte wort ghetemmet van lichtheit der uutdwalinghe. Vermits (door middel van) den arbeit werden oec die scadelike dinghe gheschuwet ende die overvloedighe callinghe (gepraat) uut ledicheit opstaende (ontstaande) werden ghecortet. Vermits hem wort oec der noetdrufticheit der bruederen wijslic voersien, ende den armoeden der armen wort overvloedeliker te hulpe ghecomen." (blz. 39)

FRAGMENT 7. (over leven in het meester Florenshuis te Deventer)

"Mer die eerwerdighe vader Florencius op dat hy niet ydelike den name des rectoris (bestuurders) en droeghe, mer in der toeninghe (het in de praktijk brengen) des werkes dat priesterlike ambacht prisede, soe gaf hy den scrivers een clær exempel (voorbeeld) dat pergament te pemsen (glad- en schoonmaken), die quaternen (een viertal vellen perkament, die in elkaar zijn gevouwen) te volden (vouwen) ende te linieren; want al wast dat hy niet wal scriven en konde, nochtant in te bereiden den anderen die noetdrufticheit, help hy seer veel den scrivers; ende die ghescrevene boeke overlas hy mit enen ghesellen ende corrigeerde se, of anders vergaderde hy uutter hilligher schrift merkelike devote punten tot troestinghe der brueders ende oefeninghe der inwendicheit."

"Als dan heer Florens sach dat sine discipelen volcomelike weren bekiert totten Heren ende dat se soe handelber ende boechsam weren, soe brachte hy oec ghelt in een, ende maeckede sie oerre alre (dat voor hun allemaal) die by delen eens yegheliken waren, ende soe voertan begonnen se int ghemeyn te leven. Die devote heer Florens plach devotelik toe choer te gaan, om die mettene (dienst om drie uur 's nachts) te singhen, ende sine brueders stonden desghelijc op in der nacht ende screven. Noch se en hadden stole (schrijfstool), mer se legheden dat bret (schrijfplank) op oeren (hun) schoet ende dat exemplare (namelijk het handschrift dat af geschreven werd) op den bedde. Seer soberlic ende spaerlic leveden se, also dat se ten aventmael niet ter tafelen en saten, mer sittende op die floer hadden se een dwele (doek) op oeren schoet, ende wast dat men onder den eten, Ave Maria ludede, soe deden se van hem (zich) dat se op den schoet hadden ende vielen op oeren knyen, sprekende: Ave Maria. Oer dranck was een croesken biers nae manieren der croesen daer men wijn uut pleghet te drincken." (blz. 39/40 en 38/39).

FRAGMENT 8. (over een bekering)

"In Westphalen was doe een groet joncker lohan van Beveren ghenoeemt, die by (ongeveer) hondert eyghener lude onder hem hadde, die nae manieren der edelinghe ene silveren ketene an den hals plach te draghen, ende sijn huesvrouw Trude plach dücke veranderinghe der cleders te ghebruken. Dese sin beyde totten Heren bekiert, want lohan ghebrukede naemaels voer (in plaats van) die silveren ketene een haren seel (touw) naest (op) sinen vleische ende in de selven steden daer hy hem (zich) ierst gordede mitter silveren ketene, gorde hy hem namaels mit enen haren seel tot pijnlicheit sijns vleisches. Ende hy quam toe Windesem, ende woende ende starf daer, ende hy plach die olde cledere te lappen, mer sijn huesvrouw wart een otmoedighe suster toe Diepenveen." (blz. 65).

uit: W. Jappe Alberts en A.L. Hulshoff, Het Frensweger Handschrift, Groningen, 1958.

1) 2 Thess. 3:8-10, vooral "Wil iemand niet werken, dan zal hij ook niet eten".

BIJLAGE III

HUISREGELS voor een Zusterhuis van de "Zusters des Gemenen Levens"

Ten einde een zo duidelijk mogelijk beeld te geven van de gang van het dagelijkse leven in een zusterhuis en mede om vergelijking met de levenswijze in de begijnhuizen mogelijk te maken volgen hier enkele bijzonderheden over de 'Consuetudines' van het zusterhuis ter Orten te 's Hertogenbosch. In die huisregels wordt allereerst beschreven hoe de dag voor alle zusters op dezelfde wijze is ingedeeld en wat zij op bepaalde uren moeten doen. Daarbij valt de nadruk op het gemeenschappelijke, zulks in tegenstelling met de leefwijze van de begijnen waarin het individuele element overheerst. De dag voor de zusters begint met het opstaan: "Item wie dat hoert dat die clock te vier uren luydt, die sal vluchts (terstond) cloppen ende die susteren wecken ende dan sal elcke suster rechtevoert cloppen aen haer hoefden (hoofdeinde) voort ende wecken die suster, die haer naest slaept ende dan en sal nyemant langher blijven liggen sonder oirloff . . . Ende nyemant en sal van sijnre slaepstat gaen hij en hebben ierts zijn venye gebedt (gebed op vergeving) ende wat goets geoeffent ende opgeset (zijn gedachten bij goddelijke zaken bepaald en zich iets goeds voorgenomen hebben), opdat wij onsen Lieven Heer die ierste vrucht offeren van alle onse wercken." Daarna begeven de zusters zich naar de kapel ten einde zich gereed te maken voor de komende dag "met vuerighen gebeden ende met stantachtigen (standvastige) opset (voornemen) ende voer denken hoe sij den aenstaenden dach mochten nuttelycken toebringen onsen Lieven Heer daerin te behagen . . . ende dat sij haer handtwerck doen mochten nae sympelre ende oetmoedigher gehoorsamheyt ende in penitentie van hoeren sonden."

De 'Consuetudines' geven voorts het voorschrift, dat men "die metten ende alle die ander getijden altoos devotelycke ende manierlijcke lesen sal op die gesette (bepaalde) uren", en "als men ter missen luet soe sullen alle die susteren stilliken en gesatelicken (stil en zedig) comen ende hoeren misse . . .", en de zusters zullen elkaar stilzwijgend aanmoedigen aandachtig te zijn.

De hierbij aansluitende voorschriften betreffen de dagindeling na de mis: "Ende als den dienst Godts uyt is soe sal elcke suster gesatelijck weder gaen tot haren wercke", een werkzaamheid, die de zusters stilzwijgende en getrouwelijk verrichten "om penitentie te doen voer haer sonden". Onderbroken door twee maaltijden, door middagrust en door gebed werd het werk in den regel voortgezet tot in de avond: "op die gemeyn werckedaghen sal men des avonts omtrent acht uren aflatn van gemeynen arbeyde . . .". Dan volgen de gebeden en de lezing van Salve Regina, waarna de zusters zich ter ruste begeven, echter niet dan na individueel haar consciëntie onderzocht te hebben: "Item des avonts als Salve Regina gelesen is soe sal elcke suster vlitich wesen voer sijn bed hemselves ende sijn conscientie te ondersuecken na sancte Bernardus woorden ende besien hoe si den voerledenen dach heeft toe gebracht . . .". Om negen uur doen de zusters haar avondgebed en daarna zal "geen suster langher op haerer knyen beden dan drie Ave Maria (dat wil zeggen; langer dan de tijd nodig om driemaal het Ave Maria te bidden), mer si sal haer devotelijcke bevelen in den handen ons Lieven Heren ende in die hoede der heyliger Engelen ende bereiden haer gemanierlijcke te bed te gaen." Aan deze bepalingen en voorschriften zijn nog verschillende regels toegevoegd met betrekking tot het gedrag tijdens de maaltijden en op de slaapzalen, en voorts omtrent het sluiten van deuren, vensters en poorten, "eer men slapen gaat". En verder enkele voorschriften ter voorkoming van brand: "Niemand en sal mit eenre bernender kerssen sonder lanterne bij torff of hoy oft stroy oft vlas gaen of by enich bedden, opdat ons allen daer geen last aff en come . . . en des avonts sal men dat vuer oeveral besien oft wael bedect ende bewaert is". Uit dit citaat leren wij niet slechts dat er voorzieningen tegen brandgevaar getroffen worden, maar ook, dat in het zusterhuis turf voor de brandstofvoorziening en ook hooi en stro aanwezig is, wat op agrarische bindingen wijst, terwijl de aanwezigheid van vlas verband houdt met de spin- en weefarbeid van de zusters. Samenhangende met deze voorschriften omtrent de dagindeling zijn bepalingen opgenomen met betrekking tot de viering van zondagen en heiligendagen, waaruit onder meer blijkt, dat op die dagen niet gewerkt wordt, maar elke zuster zal zich beijveren "met wat goeds te lezen of te beden of yet goets te dencken ende diergelike daer si bi verwackert (aangemoedigd) werde totten doecheden".

Een afzonderlijke groep van voorschriften regelt de onderlinge verhoudingen tussen de zusters; de tendentie hiervan is dat zij elkander zullen steunen in en aanmoedigen tot een waarlijk christelijk leven, tot ootmoedigheid, nederigheid en gehoorzaamheid aan de moeder van het huis, aan wie de geestelijke en materiële leiding van de gemeenschap is toevertrouwd. De kleding der zusters, waarvoor de uiterste eenvoudigheid en simpelheid is voorgeschreven, is onderworpen aan het toezicht van de moeder van het huis: "item gheen suster en sal seggen dat sij haer cleder dus of so gemaect wil hebben, mer men sal die cleder ende voert alle andere dinghen die die suster besighen maken alst der moeder goet dunckt . . ." Ook het toezicht op de persoonlijke bezittingen van de zusters, die als gevolg van de gemeenschappelijkheid van bezit en inkomsten, zeer beperkt van omvang waren, berustte bij de moeder van het huis: "item die moeder of iemant die sijt beveelt, sal somtijt der susteren bedden besien, mer niemant anders en sal onder der susteren bedden suecken sonder oorloff. Ende niemant en

sal gheenrehande dinck onder sijn bedde liggen dat die wormen mogen verderven; mer elcke suster sal haer schoen des avonts onder haar bed steken, opdat sij den susteren nyet en hinderen mit haren starken roke'', een voorschrift dat ons een kijkje gunt in de intimiteit van de slaapzalen van de zusters. Ten slotte zijn te vermelden de voorschriften, die betrekking hebben op het verkeer van de zusters met de buitenwereld. Daarover is allereerst te zeggen dat ''geen suster en sal alleen noch sonder oirloff uter poorten of ter straten gaen; ende so wie uytgeseynt wort die sal ierst op haer knyen vallen ende lesen onser Liever Vrouwe een Ave Maria, dat si se behouden wil, want sij onder haer vianden gaen . . . Mer op der straten en sal men geen callinghe maken (gesprek voeren) sonder noot. Ende geen suster en sal sonder oirloff in die stat eten, mer sij sullen haer boetscap snellike doen en comen weder thuys . . .'' Nieuwtjes mogen de zusters niet thuisbrengen noch iets van buiten voor zich of voor andere zusters medebrengen, tenzij met verlof van de moeder van het huis. Niet onvermeld mag blijven een voorschrift omtrent de lectuur der zusters: ''Item die boeken sal men altoos reynlick ende wael bewaeren ende die suster die de boeken bewaert sal daer vlitelijck toesien, dat geen boeken uyten huise geleent of ewech gegeven oft vercoft en werden sonder der moeder oirloff. Ende wanneer men enich boeke uyten huise leent, dat sal men vluchts (direct) schrijven, opdat zij niet vergeten of verloeren en blijven'', een voorschrift dat men ook terugvindt in de 'Consuetudines' van verschillende fraterhuizen. Hiermede is de voornaamste inhoud van de 'Consuetudines' van het zusterhuis Ter Orten weer gegeven. Daarin komt duidelijk de sterke beïnvloeding door het kloosterleven naar voren: voorschriften omtrent de kerkelijke getijden, omtrent het gebed, en het zich voorbereiden op de mis en andere religieuze plechtigheden. Ook de voorgeschreven huisregels doen aan een kloostergemeenschap denken. Dit is een algemene trek bij de Moderne Devotie, die men niet alleen ook in de huizen der broeders van het Gemene Leven, maar ook in vele van de uit deze beweging voortkomende geschriften terugvindt bij voorbeeld in *De Imitatione Christi* van Thomas à Kempis.

Uit: Prof. dr. W. Jappen Alberts, *Moderne Devotie*, Bussum, 1969 (Fibulareeks nr. 48).

BIJLAGE IV

FRAGMENTEN uit ''DE IMITATIONE CHRISTI'' (Over de Navolging van Christus) van THOMAS à KEMPIS

FRAGMENT 1.

''Wie mij volgt, wandelt niet in de duisternis¹), zegt de Heere.

Dit zijn woorden van Christus, waardoor wij worden vermaand zijn leven en wandel na te volgen, zo wij waarlijk willen worden verlicht en bevrijd van alle blindheid des harten.

Zij het dan ons hoogste streven te overpeinzen het leven van Jezus Christus. Maar het gebeurt dat velen, wegens het veelvuldig horen van het Evangelie, geringe begeerte gevoelen, omdat zij de Geest van Christus niet hebben. Wie echter ten volle en innig de woorden van Christus wil verstaan, moet zich beijveren, dat hij zijn ganse leven aan Hem gelijkvormig make.''

1) Joh. 8:12

FRAGMENT 2.

''Ijdelheid der ijdelheden, het is al ijdelheid¹), behalve God liefhebben en Hem alleen²).

Dit is de hoogste wijsheid: met verachting van de wereld te streven naar het Koninkrijk der hemelen. Zo is het dus ijdelheid vergankelijke rijkdommen te zoeken en daarop zijn hoop te stellen.

Ijdelheid is het ook naar ereambten te staan en tot hoge staat zich te verheffen.

Ijdelheid is het de begeerten des vlezes te volgen en te begeren datgene, waarvoor men namaals zwaar moet boeten.

Ijdelheid is het een lang leven te wensen en om een goed leven zich weinig te bekommeren.

Ijdelheid is het alleen aan het tegenwoordige leven aandacht te wijden, en niet te zorgen voor de toekomstige dingen.

Ijdelheid is het te beminnen hetgeen met grote snelheid voorbijgaat, en niet daarheen te haasten, waar eeuwige vreugde woont.

Gedenk gedurig deze spreuk: Want het oog wordt niet verzadigd met zien, en het oor wordt niet vervuld met horen³).

Zoek daarom uw hart van de liefde voor de zienlijke dingen af te trekken en u heen te wenden naar de onzienlijke.

Want wie hun zinnelijkheid volgen, bevleken hun geweten, en verliezen de genade van God."

1) Pred. 1:2 — 2) Deut. 6:13 — 3) Pred. 1:8.

FRAGMENT 3.

"Ieder mens is van nature begerig om te weten¹⁾, maar wat nuttigheid heeft wetenschap zonder de vreze Gods?

Beter, voorwaar, is de nederige boer, die God vreest, dan de trotse wijsgeer, die de loop des hemels waarneemt, met verwaarlozing van zichzelf.²⁾

Wie zichzelf goed leert kennen, begint zichzelf gering te achten, en heeft geen vermaak in lofprijzingen van mensen.

Al zou ik al de dingen weten, die in de wereld zijn, en ik had de liefde niet³⁾, wat zou het mij baten voor het aangezicht van God, die mij oordelen zal naar mijn daden?

Laat af van de overmatige zucht naar het weten, overmits daarin veel verstrooiing en teleurstelling wordt gevonden.

Mensen van kennis willen gaarne in aanzien zijn en doorgaan voor wijzen. Vele dingen zijn er, waarvan het weten weinig of geen voordeel brengt aan de ziel.

Vele woorden verzadigen de ziel niet, maar een goed leven houdt de geest fris, en een zuiver geweten verleent een groot vertrouwen op God.

Wil u dus niet verheffen op enige kunst of wetenschap, maar vrees veeleer om de u gegeven kennis."

1) aanhaling uit Aristoteles, 2) aanhaling uit Agustinus' Belijdenissen, 3) 1 Cor. 13:2.

FRAGMENT 4.

"De wetenschap zelf mag niet zondig geacht worden, noch ook de eenvoudige kennis ener zaak, welke kennis op zichzelf beschouwd goed is en van God verordineerd; maar te verkiezen is toch altijd een goed geweten en een deugzaam leven.

Dewijl echter velen zich meer beijveren om te weten, dan om goed te leven, dwalen zij zo dikwijls, en dragen bijna geen, of slechts weinig vrucht.

O, indien zij dezelfde ijver aanwendden in het uitroeien van ondeugden en het inplanten van deugden, als in het opwerpen van vraagstukken, zouden er niet zovele boze en ergerlijke dingen gebeuren onder het volk, noch zoveel losbandigheid in de kloosters.

Voorzeker, wanneer de dag des oordeels komt, zal van ons niet gevraagd worden wat wij gelezen hebben, maar wat wij gedaan hebben; niet hoe goed wij gesproken hebben, maar hoe vroom wij geleefd hebben."

FRAGMENT 5.

"O, welke een leven van ontbering en verloochening hebben de heilige vaders geleid in de woestijn, hoe langdurige en zware verzoeken hebben zij doorstaan, hoe dikwijls zijn zij door de vijand gekweld, hoe talrijke en vurige gebeden hebben zij aan God geofferd, hoe strenge onthoudingen hebben zij volbracht.

Overdag hebben zij gearbeid en de nachten brachten zij door in aanhoudend gebed, alhoewel zij gedurende de arbeid geenszins ophielden met het gebed in den geest.

Al hun tijd besteedden zij nuttig, ieder uur dat zij wijdden aan God scheen hun kort, en wegens de grote zoetigheid van de beschouwing werd ook wel vergeten de noodzakelijke verkwikking van het lichaam.

Alle rijkdommen, waardigheden, eerbewijzen, vrienden en verwanten, verzaakten zij, niets van de wereld verlangden zij te hebben, nauwelijks namen zij hetgeen nodig is voor het leven, ook de noodzakelijke verpleging des lichaams betreuden zij.

Dus waren zij arm in aardse goederen, maar machtig rijk in genade en in deugden, naar buiten leden zij gebrek, maar van binnen werden zij verkwikt door de goddelijke genade en vertroosting.

Voor de wereld waren zij vreemden, maar met God waren zij zeer nauw verbonden en zijn vertrouwde vrienden.

Zichzelfen schenen zij als niets te zijn, en bij deze wereld veracht, maar in de ogen van God waren zij kostbaar en bemind."

FRAGMENT 6.

"Mijn zoon, dikwijls jaagt de mens de een of andere zaak, die hij begeert, onstuimig na, maar wanneer hij ze bereikt heeft, begint hij anders te denken, omdat de neigingen omtrent hetzelfde ding niet duurzaam zijn, maar veeleer ons drijven van het een op het ander.

Het is daarom niet gering ook in het allergeeringste zichzelf te verzaken.

De ware vooruitgang van de mens bestaat in de verloochening van zichzelf. De mens, die zich verloochend heeft, is waarlijk vrij en veilig."

FRAGMENT 7.

"Het is nuttiger en zekerder de genade der godsvrucht te verbergen, en u daarop niet hoog te verheffen, noch veel daarover te spreken en er veel gewicht aan te hechten, maar veeleer uzelf gering te achten, en te vrezen, dat zij aan een onwaardige geschonken is.

Gij moet niet teveel hechten aan dit gevoel, dat zo licht kan veranderen in het egendeel.

Denk, onder de genade, hoe ellendig en onbekwaam gij zijt zonder de genade.

De vooruitgang van uw geestelijk leven is niet zozeer daarin gelegen, dat gij de genade der vertroosting hebt, maar dat gij nederig en gelaten en geduldig hare onttrekking verdragen kunt, also dat gij niet verslapt in de ijver des gebeds, en ook uw overig werk, dat gij naar gewoonte doen moet, in het geheel niet laat varen, maar dat gij, zo goed zij kunt en weet, gaarne doet wat in u is, en niet vanwege de dorheid of benauwdheid van de geest, welke gij gevoelt, uzelf ganselijk verwaarloost.

Want velen zijn er, die, wanneer het hun niet voorspoedig gaat, dadelijk ongeduldig en mismoedig worden.

Want niet altijd is des mensen weg in zijn macht, en het komt Gode toe te geven en te vertroosten, wanneer Hij wil, en zoveel Hij wil, en aan wie Hij wil, zoals het Hem behaagt, en meer niet! "

FRAGMENT 8.

"Boven alles en in alles moet gij, o mijn ziel, altijd rusten in den Here; want Hijzelf is der heiligen eeuwige rust.

Geef mij, allerzoetste en allerbeminlijkste Jesus, in U te rusten, boven alle schepsel; boven alle gezondheid en schoonheid; boven alle wetenschap en vernuft; boven alle rijkdommen en kunsten; boven alle blijdschap en verrukking; boven alle faam en lof; boven alle zoetheid en vertroosting; boven alle hoop en belofte; boven alle verdienste en begeerte; boven alle gaven en gunsten, die Gij kunt geven en uitgieten; boven alle vreugde en jubel, die de geest bevatten en gevoelen kan; zelfs boven engelen en aartsengelen, en boven alle heir des hemels; boven alle zienlijke en onzienlijke dingen, en boven alles wat Gij, mijn God, niet zijt."

FRAGMENT 9. (gebed na het gebruik van de H. Communie).

"O, wonder van nederbuigendheid uwer liefde jegens ons, dat Gij, Here God, Schepper en Levenwekker van alle geesten, U verwaardigt tot mijn armelijke ziel te komen, en met heel uw godheid en mensheid haar honger te stillen!

O, gelukkige geest en zalige ziel, die waardig is U, haar Here en God, godvruchtig te ontvangen en, door U te ontvangen, met geestelijke blijdschap te worden vervuld!

O, welk een groot Heer neemt zij op; welk een beminlijk Gast leidt zij binnen; welk een aangenaam Metgezel ontvangt zij; welk een getrouwe Vriend aanvaardt zij; beminlijk boven allen, die wij beminnen, en boven al wat begeerlijk is!

Dat voor uw aangezicht, mijn allerzoetste Beminde, hemel en aarde, en al hun tooi, zwijgen, daar al wat zij hebben aan loffelijkheid en sier, is uit de bron van uw milddadigheid, en zij nooit zullen bereiken den luister van uw naam, wiens wijsheid is zonder getal."

FRAGMENT 10.

"De priester, bekleed met de heilige gewaden, vervult de plaats van Christus, opdat hij voor zichzelf en voor al het volk smekend en nederig zou bidden tot God.

Vóór zich en achter zich heeft hij het teken van het kruis des Heren, om gedurig het lijden van Christus indachtig te zijn.

Vóór zich draagt hij het kruis op de kazuifel, opdat hij naartig de voetstappen van Christus beschouwe en ijverig trachte ze te volgen.

Achter zich (op de rug) is hij betekend met het kruis, opdat hij iedere tegenheid, door anderen hem aangedaan, lankmoedig om Gods wil zou verdragen."

Bovenstaande fragmenten zijn overgenomen uit de vertaling van Dr. B. Wielenga, Delft, z.j.

BIJLAGE V

DE MODERNE DEVOTIE IN DE GESCHIEDSCHRIJVING

A. De Moderne Devotie en de wetenschap

"De oudste gemeenschap van de Broeders des Gemenen Levens in het Heer Florenshuis te Deventer berustte voor een zeer belangrijk deel op de inkomsten verkregen uit het afschrijven van handschrift. Volgens een bericht van Thomas van Kempen waren het deze werkzaamheden waartoe zich enkele Broeders voor de eerste keer in het huis van Floris Radewijns verenigde, en daaruit groeide de eerste communiteit. In andere steden wordt dit voorbeeld gevolgd.

Ook in de Windesheimer congregatie ontstonden scriptoria waar menig handschrift afgeschreven werd. In deze werkplaatsen werden ten dele op bestelling bijbels, missalen, gebedenboeken en andere kerkboeken vervaardigd, die een grote verspreiding hadden. Voor hun eigen gebruik schreven de Devoten ook handschriften onder meer de levensbeschrijvingen van de grote figuren uit de Devotia Moderna, zoals Geert Grote, Florens Radewijns, en vele anderen. Maar ook de korte levensbeschrijvingen van de heiligen der Kerk, met name de heiligen, die in de Nederlanden bekend waren, werden afgeschreven, waarbij de Middelnederlandse teksten de voorkeur genoten, omdat zij ook gebruikt werden om in de refter (eetzaal) tijdens de maaltijden te worden voorgelezen.

Met deze schrijfwerkzaamheden van de Broeders des Gemenen Levens hangt nauw samen de vraag in hoeverre de Moderne Devotie vijandig of minder welwillend tegenover wetenschapsbeoefening stond. Deze vraag is nog steeds een object van controverse onder de historici. Er zijn verscheidene aanwijzingen, die gaan in de richting van geringe belangstelling voor de wetenschap. Zo treft men in de kroniek van het fraterhuis te Emmerik in de daar opgenomen levensbeschrijving van Johannes van Medemblik de mededeling aan, dat hij aanvankelijk van plan was om zijn te Deventer aangevangen studie aan de universiteit te Keulen voort te zetten. Hij zette alles wat de Deventer Broeders aanvoerden om hem van dit voornemen af te brengen op zijde en bereidde zich voor op de studie te Keulen. Maar — zo gaat de kroniek dan verder — de barmhartige God bracht hem op wonderbaarlijke wijze van de dwalingen zijns weegs terug. Hij had namelijk een studievriend, Andreas van Medemblik, met wie hij had afgesproken dat zij samen naar Keulen zouden gaan. Door de herhaalde vermaningen der broeders begon Johannes van Medemblik te aarzelen: nu eens voelde hij zich meer tot een godvruchtig leven, dan weer tot de voortzetting van de studie aangetrokken. Daar overlijdt plotseling zijn vriend Andreas en dit heeft tegevolge, dat Johannes besluit om liever in eenvoud en nederigheid zijn Heer te dienen dan met gevaar voor zijn ziel de studie voort te zetten om meer kennis te verwerven.

Omtrent studie door de Broeders blijkt uit de leefregels, die voor de verschillende huizen zijn vastgesteld, weinig; er komen bepalingen voor over studie van de Heilige Schrift en verder zo nu en dan over het lezen van andere boeken. Maar dit laatste werd in het algemeen wel beschouwd als iets wat van buitengewone aard was. Toch mag men na deze voorbeelden niet zonder meer concluderen tot een geheel afwijzende houding van de Broeders ten opzichte van de wetenschap. Ook al treedt bij het lezen van de geschriften van de Devoten steeds weer de kennis van de Heilige Schrift en van de geschriften der Kerkvaders op de voorgrond, toch mag men niet over het hoofd zien, dat hun vroomheid op een bredere grondslag berustte, die voor een deel bestond uit middeleeuwse literaire en filosofische geschriften. De catalogi van bibliotheken uit de kring van de Devotia Moderna zoals bij voorbeeld die van het klooster Frenswegen, laten dat duidelijk zien. Daar bevonden zich onder meer werken van Albertus Magnus en andere filosofische traktaten. Dat die geschriften ook gelezen werden, blijkt uit de Kroniek van Frenswegen op verschillende plaatsen. Met de mening, dat de Moderne Devotie zonder meer vijandig stond tegenover de wetenschapsbeoefening moet men daarom ietwat voorzichtig zijn; ook het afschrijven van wetenschappelijke geschriften, al geschiedde het meestal om den brode, wijst niet op vijandigheid. Wellicht beter is het om te zeggen dat de Broeders des Gemenen Levens niets hadden tegen wetenschapsbeoefening als zodanig, maar dat zij er huiverig en aarzelend tegenover stonden, omdat zij vreesden, dat bemoeienis met de wetenschap zou leiden tot geringere concentratie op religieuze waarden."

uit: W. Jappe Alberts, *De Moderne Devotie*, in: *Spiegel Historiael*, 1e jrg. nr. 1, okt. 1966, p. 33 en 34.

B. De Moderne Devotie in de Protestantse geschiedschrijving van de 19e eeuw

"De vaderlandse traditie placht de opkomst van het protestantisme te verankeren aan de moderne devotie. Op de brede rug van deze beweging is in de 19e eeuw van alles geladen, wat aan haar wezen vreemd was. Als voedingsbodem van het protestantisme heeft zij tenminste reeds meer dan een eeuw gegolden, sinds het na 1830 allereerst protestanten waren, die zich met haar geschiedenis bezighielden.

Op Geert Groote en al de bewegingen, die van hem heten te zijn uitgegaan, beroepen zich immers de geschiedschrijvers van onderscheiden protestantse sekten, als het er om gaat de wortels van hun richting bloot te graven. Er bestaat wel nauwelijks één schakering van de heterogene veelheid, waarvoor men achteraf de negatieve verzamelaar naam protestantisme heeft geijkt, die het verhaal van zijn stille ontkiëming niet onder het hart van Geert Groote aanvangt of het althans niet inleidt met een beroep op de broeders van het gemene leven en hun Christocentrische spiritualiteit. Tenminste noemen zich hier te lande hervormden, lutheranen, doopsgezinden en remonstranten allen min of meer de echte en rechte voortzetters van Geert Grootes moderne devotie."

Uit: J.L. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland*, deel 1, 3e druk, 1964 (Elsevierpocket A99), blz. 78/79.

C. De Fraterhuizen in de Reformatietijd.

"De meeste Fraterhuizen zijn in de reformatietijd te gronde gegaan. Wat was hiervan de oorzaak? Hebben de fraters overeenkomst gezien tussen hun eigen religieuze opvattingen en de nieuwe leer, die in woord en geschrift over Duitsland en de Nederlanden werd verspreid? Hebben zij, die zozeer de nadruk legden op de innigheid der devotie en op het inwendige gebed, misschien geestverwanten en vrienden gevonden in de Hervormers der eerste, tweede of derde generatie, die de uitwendige eredienst en allerlei uiterlijkheden van de oude godsdienst verwierpen of zeer bekritiseerden? Het een en ander is vaak geschreven. Gewoonlijk stelt men het dan zó voor, dat de fraters bij het vernemen van de nieuwe leer, van de vroomheid en de hartstochtelijke kritiek op de kerkelijke verhoudingen, zich gaarne in de voorste rijen der nieuwe beweging plaatsten, hun huizen in massa verlieten en zich bij de Hervorming aansloten.

Dit laatste nu is zeker in strijd met de feiten. Ofschoon de bronnen op dit punt schaars zijn, kan toch wel worden geconstateerd, dat er geen sprake was van een weglopen in massa uit de fraterhuizen. Bij verschillende dezer stichtingen blijkt, dat zij in de reformatietijd zijn te gronde gegaan zonder dat de fraters tot het Protestantisme overgingen. Wel moesten ook deze vogels enige veren laten vallen. Enkele fraters hebben zich zeker vrijwillig en geheel uit eigen beweging bij de Hervormers aangesloten. In de Nederlanden is van dezen wel de meest bekende Johannes Hinne Rode, rector van het Utrechtse fratershuis, die reeds kort na 1520 partij gekozen had.

Overgang bij groepen had niet plaats, noch in de jaren 1520-1530 tot het Lutheranisme, noch tussen 1530 en 1540 tot de Doopsgezinden, noch na 1550 tot het Calvinisme. Het bleef bij enkelingen. Ja, van de Zwolse fraters heeft een historicus na ijverig zoeken zelfs geen enkele kunnen aanwijzen, die in de loop der 16e eeuw van ketterij werd verdacht.

Feitelijk zijn dan ook de huizen door andere oorzaken te gronde gegaan dan door een vrijwillig overgaan van de fraters tot de Hervorming of het weglopen uit hun instellingen. Vooreerst werden reeds kort na 1520 de roepingen voor de geestelijke stand in het algemeen, zowel voor kloosters als priesters steeds zeldzamer. Daardoor geraakten reeds sommige huizen in moeilijkheden.

Gevaarlijker voor de broederschap schijnt dan ook te zijn de bul, die Paus Pius V in 1568 uitvaardigde. De bul van 1568 richtte zich tegen allen, die zonder van hun eigendom afstand te doen en een goedgekeurde ordesregel aan te nemen, toch een soort ordeskleed droegen, een kleed van dat der reguliere geestelijkheid afwijkend. Het volk zou zich dus gemakkelijk kunnen ergeren aan deze op monniken gelijkende heren, omdat het deze mannen plotseling in de wereld zag terugkeren, van wie het dacht, dat ze door eeuwige geloften gebonden waren. Daarom was de paus tegen zulk een inrichting.

Het is zeker, dat deze bul niet alleen en zelfs niet op de eerste plaats gericht was tot de broeders des Gemenen Levens. Maar het gebod was in algemene termen gevat en kon gemakkelijk op onze broederschap worden toegepast, ook al hadden de Broeders geen persoonlijk bezit behouden. De meeste huizen zijn echter pas te gronde gegaan, toen de Protestanten de stedelijke en landelijke

regeringen hadden bemachtigd. Toen werd immers de uitoefening van de katholieke godsdienst verboden, de kloosters en kloosterlijke instellingen opgeheven, de meeste geestelijke goederen geconfisqueerd ... vaak echter met behoud van een jaargeld voor de nog levende fraters en kloosterlingen. Dit geschiedde in Holland na 1573, in Utrecht, Gelre en Overijsel na 1581, in Groningen na 1594."

Uit: Dr. R.R. Post, *De moderne Devotie*, Geert Groote en zijn stichtingen Amsterdam, 1940 (1e druk), blz. 103, 104, 107 en 109.

D. Karakterisering van De Moderne Devotie en Moderne Devotie en Reformatie

"In de katholieke wereld van de 15e eeuw worden de fraterhuizen besloten eilanden en de weinige grote mannen, die aan het eind van de eeuw uit hun midden voortkomen, tonen dan ook in het algemeen weinig achting voor de huisbakken schoolsheid van wat hun geboden was. Zo is dan vooral de spiritualiteit het eigen kenmerk van de moderne devotie:

haar leven in een speciaal Christocentrische vroomheid. De grote historische betekenis van de moderne devotie schijnt dan ook vooral te steken in dat uitgesproken karakter: het overwegen en navolgen van Christus' leven is de grote les, die zij de massa inprentte. Maar onmiddellijk moet op deze karakteristiek dan de beperking volgen, dat zij de massa, tot wie zij zich aanvankelijk gericht had, niet of nauwelijks meer bereikte. Met het verengen van hun horizon waren de fraters als buiten de wereld getreden. En als een wisselwerking der verschijnselen wreekte zich dat weer op hun spiritualiteit zelf, die geen impulsen van buiten meer ontving en in beslotenheid verarmde. Er ligt iets van matte gelatenheid over hun vroomheid, iets van berusting in een onopgelost en onoplosbaar conflict, van het strijdensmoe neerzitten met de handen in de schoot.

. . . . In een gistende wereld waarin het geloof een crisis doormaakt, schijnen de huizen van de broeders oasen van rust, maar van rust die een trek van kleinmoedige berusting vertoont. Terecht is geconstateerd dat zelfs de onvolprezen *Imitatio* als teken van de tijd — niet als handboek voor de tot God getrokken ziel — een getuigenis is van deze ontgoochelde wereldvrede, meer dan van de heldhaftige drang tot wereldverovering.

Juist dit isolement, dit buiten de tijd staan, maakt de voorstelling, als zou de moderne devotie een hoofdrol vervuld hebben in het wordingsproces van het protestantisme, ongerijmd. Volgens een nog herhaaldelijk opduikende voorstelling zouden de "fraters zich gaarne in de voorste rijen der nieuwe beweging" geplaatst, "hun huizen in massa verlaten en zich bij de hervorming aangesloten" hebben. Met de feiten is echter aangetoond, "dat er geen sprake was van een weglopen in massa uit de fraterhuizen" en dat de fraters, die zich bij de hervorming hebben aangesloten, zeldzame eenlingen waren. Achteraf kan men bruggen bouwen tussen de denkwereld en de praktijken van de moderne devoten en de prediking van de eerste protestanten, wijzen op de nadruk die de fraters legden "op de innigheid der devotie en op het inwendig gebed", maar wat bewijzen zulke bouwsels, als de tijdgenoten ze niet betreden hebben."

Uit: L.J. Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland*, deel 1, Amsterdam/Brussel, 1964 (3e druk), blz. 83 en 84.

E. De betekenis van de Moderne Devotie voor de Reformatie en haar eigen waarde.

"Men heeft gezegd, dat Geert Grootes beweging de Hervorming mede zou hebben bewerkt. In haar algemeenheid een onjuiste, zeker een oppervlakkige bewering; hoe vele zijn de punten van diepgaand verschil! Invloed op Luther en Calvijn is mogelijk, maar meer valt er niet van te zeggen; bij Luther is hij in alle geval niet aan te tonen, bij Calvijn is hij hoogstens van formele aard geweest. Een historicus heeft aangetoond, dat de Hervorming enige aandrang vond bij de fraters in Doesburg, Amersfoort en Utrecht, en van de Windesheimers gingen velen tot de nieuwe leer over, maar ... één van de Windesheimer was ook onder de martelaren van Gorcum. Is er dan generlei verband tussen Moderne Devotie en Hervorming? Er zijn collaties in de landstaal, ook voor buitenstaanders, die Bijbelkennis hebben bevorderd; daar is de houding — niet van principieel verzet, maar: — van een zekere indifferentie (onverschilligheid) ten opzichte van ceremoniën en uitwendigheden; daar is verder een vergeestelijkt kerkbegrip — bij Geert Grote wel in sterke mate —, dat de weg kon banen naar een

religieusiteit, waarin de onzichtbare Kerk een grote plaats inneemt; daar is, eindelijk, de nadruk op de conscientia propria (= het eigen weten), welke niet zonder invloed kon blijven op een vroomheid, die zozeer de consciëntie (het geweten) op de voorgrond stelde. Dit alles heeft in zekere mate een bodem bereid, waarop de Hervorming vruchten kon oogsten — het zijn niet haar minste vruchten geweest! — meer kunnen wij niet zeggen.

De Moderne Devotie heeft haar eigen waarde, ook buiten de vaak zo moeilijk aanwijsbare invloed op andere stromingen om. Beter dan te denken hieraan is het de aandacht te richten op wat de Moderne Devotie zelf was: herleving van vroomheid, innerlijke verdieping, bevordering van zedelijke ernst, verlevendiging van bijbelse kennis en evangelische gezindheid."

Uit: Prof. Dr. J. Lindeboom, Geert Groote binnen en boven zijn tijd, in:
Geert Groote's geboortedag te Deventer herdacht, 16 October 1940, Deventer, 1940, blz. 49/50.

MEDEDELINGEN

○ REDAKTIE KLEIO

Met ingang van de nieuwe jaargang hebben wij enige veranderingen in de lay out aangebracht. De rubrieken mededelingen en boekbesprekingen verschijnen in 8 punts letter.

Een zekere ruimte- en papierbesparing en de daardoor geopende mogelijkheid om de informatie aan de lezers te vergroten, liggen aan deze opzet ten grondslag. Graag vernemen wij van de lezers of men deze verandering als negatief ervaart.

○ JAARLIJKSE CONFERENTIE VAN DE P.A.-COMMISSIE

Op 16 en 17 mei 1975 wordt op de Pietersberg te Oosterbeek een tweedaagse conferentie gehouden (vanaf vrijdagmiddag 14.00 uur), georganiseerd door de Commissie Postacademiale vorming van de V.G.N. over: ZIONISME. Onderdelen van de conferentie zullen worden

1. Christendom en antisemitisme
2. Het Zionisme en de Joden
3. De Joden en de Islam
4. Nationale beweging in de Arabische wereld met als subthema:

De Nationale beweging van de Palestijnen.

Oorspronkelijk was deze conferentie gedacht op 24 en 25 januari 1975 maar problemen van allerlei aard hebben verschuiving naar mei noodzakelijk gemaakt.

De commissie PAV biedt haar welgemeende excuses aan voor dit feit zelf van de verschuiving en voor de late mededeling hiervan.

Maar wij denken wel met deze verschuiving deelname aan de conferentie te vergemakkelijken vooral voor die docenten die eindexamenklassen hebben.

Contactadres: J.H. Vink, Delflandstraat 69, Nootdorp. 01731-8496

○ MEDEDELING CEVNO

Af en toe kunt u in de krant iets lezen over de activiteiten van het Europese Parlement te Straatsburg. Bijvoorbeeld het bericht dat een Nederlandse afgevaardigde tegen verhoging van de vergoedingen had gestemd. Hij vond de bestaande regeling voldoende.

Kijk, zo'n gebeurtenis haalt de krant, terwijl over andere belangrijke debatten niet wordt geschreven. Veel mensen kennen overigens nauwelijks het bestaan van dat Europese Parlement. Ja, dan wordt het tijd daaraan iets te doen, vooral omdat er plannen bestaan voor rechtstreekse verkiezingen.

Het *Centrum voor Europese Vorming in het Nederlandse Onderwijs* (CEVNO) beschikt over gratis informatiemateriaal (exclusief porti) over het Europese Parlement.

Wilt u in de basisschool iets aan Europa doen? CEVNO heeft een leuk werkboekje "Paspoort voor Europa" (p.stuk f.2,-; meer dan 20 ex. f.1,- p.st.)

Voor het voortgezet onderwijs heeft Harrie Mommers, leraar geschiedenis, een vlot leesbaar boek geschreven, getiteld "Europa Onderweg" (in de boekhandel f 8,50; bij CEVNO f 5,75).

Voor bestellingen en informatie:

CEVNO, Langestraat 55, Alkmaar; tel:072 - 21525

○ STICHTING CULTUURGESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDERS OVERZEE

Wat is het *streven* van bovengenoemde in Amsterdam gevestigde en op 15 mei 1961 tot stand gekomen Stichting? Dat is blijkens artikel 2 van de Stichtingsacte: het bevorderen van de kennis en het behoud van de voorwerpen, monumenten en documenten, welke herinneren aan het verblijf van de Nederlanders en aan de Nederlandse vestigingen buiten Europa, of welke onder invloed van Nederlanders aldaar zijn ontstaan.

Als U zich door deze lange zin heen geworsteld hebt, zullen wij U onderstaand op wat eenvoudiger wijze iets meer vertellen over deze Stichting.

Het is weinig bekend dat er veel Nederlandse overblijfselen, behalve voorwerpen ook kerken, forten en vestigingen, *over de hele wereld* zijn verspreid. Zij zijn te vinden - behalve op de Nederlandse Antillen en in Suriname, o.a. in Brazilië, Formosa, India, Indonesië, Japan, Malakka en Zuid- en West-Afrika.

Nadat de heer *Rudy Kousbroek* (een onzer contibutanten) in een van onze publicaties bladerde, schreef

hij in het NCR/Handelsblad o.a. dat het moeilijk is om niet onder de indruk te komen van de kolossale uitbarsting van energie, die zich in de 17e eeuw in Nederland moet hebben voorgedaan. Als men denkt aan de beperkte transportmiddelen, de trage en gebrekkige communicaties, de rudimentaire techniek en het geringe aantal inwoners van Nederland in die tijd, dan gaat het alle begrip te boven. Men krijgt het gevoel, aldus nog steeds de heer Kousbroek, dat alle Hollanders 24 uur per dag bezig zijn geweest met schepen uitrusten, varen, zeeslagen voeren, forten bouwen of veroveren, het evangelie verkondigen, brieven schrijven, registers bijhouden en nog veel meer, en dan komt men nog tijd tekort. Maar daartussendoor hadden ze nog gelegenheid om over al deze activiteiten uitvoerige geleerde verhandelingen en standaardwerken te publiceren, verlucht met uitmuntende gravures, gedetailleerde kaarten en atlassen; bedenk daarbij dat een heel leger kunstenaars in razend tempo etsen, tekeningen en schilderijen produceerde en dat een groot deel van de wereldliteratuur in Nederland gedrukt werd, en men komt tot de slotsom dat het allemaal niet echt gebeurd kan zijn. Tot zover de heer Kousbroek.

In de loop van de jaren heeft de Stichting met medewerking van enige belangstellende bedrijven en fondsen meer dan *honderd "roerende monumenten"* uit het verleden verworven, waaronder zilverwerk, meubelen, schilderijen enz., die aldus voor het nageslacht bewaard blijven, terwijl daarnaast een *handboekerij* werd gevormd. Voorts werden tot nu toe een tweetal forten in *Ghana*, drie kerken in *Sri Lanka* (de nieuwe naam voor Ceylon) gerestaureerd en Nederlandse grafmonumenten in *India* hersteld; dit alles ook met medewerking van belangstellende Nederlanders ter plaatse en niet het minst van de Nederlandse Ambassades.

Wat is het *effect* van zulke restauraties? Het is tweeledig, namelijk: de Nederlandse cultuurrijdommen worden weer in de belangstelling geplaatst en er ontstaan toeristische attracties in de betrokken landen (een inzicht dat o.a. door deskundigen van de K.L.M. werd gedeeld). die derhalve voor die landen ook van economisch belang zijn. De autoriteiten in deze gebieden verlenen dan ook in verschillende opzichten graag hun medewerking bij de restauraties zonder aan neo-kolonialisme te denken.

De voorwerpen van cultuur-historische aard, die wij verwerven, worden door ons zoveel mogelijk in bruikleen afgestaan aan Musea, o.a. aan het *Rijksmuseum*, dat vele van deze voorwerpen geëxposeerd heeft in de zalen voor Nederlandse Geschiedenis en Koloniale Kunst en ook overigens in meer dan een opzicht zijn gewaardeerde hulp verleent.

Voorts organiseert de Stichting met medewerking van musea *tentoonstellingen*: in 1963/1964: "Wonen in de Wijde Wereld" in het Tropenmuseum; in 1967: "Zilver uit de tijd der V.O.C." in het Haags Gemeentemuseum en in 1972: "Nederlandse schilders en tekenaars in de Oost" in het Rijksmuseum.

Tenslotte publiceert de Stichting om de twee jaar haar gedrukte: "*Verslagen en Aanwinsten*", welke onder meer van de hand van deskundigen waardevolle beschrijvingen bevatten van aankopen en restauraties o.a. door de Stichting tot stand gebracht.

Van het *Ministerie van C.R.M.* ontvangt de Stichting jaarlijks een zeer welkome subsidie, welke echter niet voldoende is om het streven van de Stichting geheel te verwezenlijken. Een groot aantal contribuanten verleent eveneens financiële steun. De *contributie* is laag gesteld en bedraagt slechts f. 15,- per jaar of f. 150,- ineens voor natuurlijke personen en f. 50,- per jaar voor rechtspersonen.

Wij zouden het zeer op prijs stellen indien ook U als contribuant tot de Stichting zoudt willen toetreden (secretaris is M.J. Weymarshausen, Zonnestein 2, Amstelveen). Wij zullen U laten weten op welke wijze U Uw bijdrage kunt voldoen. Desgewenst sturen wij U eerst een lijst van onze contribuanten, zodat U weet met welk gezelschap U te maken hebt en een lijst van door de Stichting verworven bezittingen.

Wij zouden het bijzonder waarderen indien U positief op het voorafgaande zoudt willen reageren.

Voor het bestuur:

H.Bos, Vice-Adm. b.d.	voorzitter
M.J.Weymarshausen	secretaris
J.G.Oost Lieveise	penningmeester

○ LEESPORTEFEUILLES MET HISTORISCHE TIJDSCHRIFTEN

Er zijn een klein aantal plaatsen open bij de historische leesportefeuilles, die werken onder auspiciën van de V.G.N.

De portefeuilles omvatten: Historische Zeitschrift, Revue Historique, Past and Present, History en Geschichte in Wissenschaft und Unterricht.

Buiten de zomervakantie gaat er eenmaal per maand een map uit met drie tijdschriften. Er zijn per groep maximaal tien deelnemers, zodat de mappen binnen het jaar rond kunnen zijn. De leestijd is namelijk drie weken per map.

De deelnemerskosten bedragen f. 42,50 per jaar. Dit is evenveel als de abonnementskosten van het Tijdschrift voor Geschiedenis. Daarvoor heeft u dan vijf buitenlandse tijdschriften. Daar komen dan nog wel de kosten bij van de verzending van de mappen per post aan de volgende lezer.

Als u mee wilt doen of er over denkt maar eerst nadere inlichtingen wilt hebben, kunt u mij schrijven. Maar doe het alleen als u weet dat u het op kunt brengen, de portefeuilles elke keer op tijd door te sturen. Wie dat niet doet, vergalt het genoeg, dat de volgende lezers aan de tijdschriften hebben.

Dr. J. Swart
Lindelaan 40
Assen

Jaarverslag van de C.E.G.E.S. over 1974. Het jaarverslag van de C.E.G.E.S. over 1974 zal door onvoorziene omstandigheden pas later in het jaar kunnen verschijnen.

Omschrijving van het onderwerp "Het Midden Oosten" door de C.E.G.E.S.

Omschrijving van het onderwerp "Het Midden Oosten" is niet op tijd klaargekomen en zal derhalve ook pas later gepubliceerd worden.

Secretariaat C.E.G.E.S. Nogmaals wordt er op gewezen dat het secretariaat van de C.E.G.E.S. thans (evenals dat van de C.M.L.G.S.) gevestigd is op: Bloemendaalseweg 190 A te Overveen, telefoon 023-257602.

BOEKBESPREKINGEN

G. Stokes, Marco Polo, Bussum 1974. Fibula Oriëntatiereeks, 84 pag., prijs f. 6,40

Terecht besteedt het moderne schoolboek ruime aandacht aan het oude China. En ten onrechte komt het er bij mij nooit van om iets ervan te behandelen. Een aardige introductie voor dit onderwerp is het verhaal van Marco Polo, waarover Gwenneth Stokes een boekje heeft geschreven.

De schrijver geeft kennelijk het relaas van Marco Polo, aangevuld met materiaal uit andere bronnen en zijn eigen commentaar. Maar reisverhaal en commentaar zijn voor de lezer niet te scheiden. Nadat mevrouw H.J.C. van Herwaarden het boekje had vertaald, bewerkte de heer J. van Herwaarden het resultaat. Hij vulde het aan met gegevens uit enkele Marco-Polo-uitgaven en uit een boek over het dagelijks leven in het oude China. Zo is het boekje een onontwarbaar geheel van bijdragen geworden. Maar dat is geen ramp; het boekje is niet voor kritische geleerden geschreven maar voor de geïnteresseerde leek.

Polo is vol lof over de dingen die hij in China heeft gezien, dingen die op de Europese middeleeuwen een diepe indruk maken: het algemeen aanvaarde papiergeld, de doeltreffende brandweerorganisatie, de armenzorg, het geweldige stelsel van postwegen, poststations en koeriers, de wijsheid van de vorst en de verdraagzaamheid. We lezen echter niet, om welke redenen de Yüan-dynastie van Kublai Khan niet door de Chinezen werd geaccepteerd en waarom er telkens opstanden uitbraken. Hoe komt het, dat na ruim honderd jaar de Yüan werden vervangen door de autochtone Ming-dynastie? Hadden Polo en zijn bewerkers soms een bedoeling met hun keuze van louter positieve punten? De hemelse stad Kinsai, die terecht centraal staat in het boekje, doet me wel erg sterk denken aan een 'heavenly city', een 'civitas dei', een voorbeeld voor de mensen. Het boekje bevat hierover niets, evenmin als overigens de andere werken over Polo die ik ken.

Wel vinden we tal van interessante gegevens over het dagelijks leven in China. Het werkje wordt besloten met zeer lezenswaardige stukken over de wordingsgeschiedenis van het reisverhaal en latere tochten naar China. Het boekje is handzaam, dun en vrij goedkoop; het is leuk uitgevoerd, zoals trouwens de gehele serie.

D.A. Berents

Han Suyin, De morgenvloed, Mau Tsetoeng en de chinesche revolutie, uitgave Desclée de Brouwer, Utrecht 1973, f. 27,50.

Dit lijvig geschrift (550 pag.) bevat een biografie (gedeeltelijk) van Mau Tsetoeng tegen de achtergrond van de Chinese revolutie. De schrijfster, halfbloed chinese, een persoonlijke vriend van Mau, heeft toegang gehad tot de informatiebronnen, die voor het westen afgesloten waren. Tien jaar lang vertoefde zij enige tijd in China en sprak met vooraanstaande chinese figuren. Over de beginperiode kan men in dit boek interessante gegevens vinden, zoals de verhouding tot Li Lisan, Mau's weetgierigheid, zijn verovering van de macht, de grote verschillen tussen Mau en Stalin, die tussen Rusland en China nog voortduren. Maar het is jammer, dat de schrijfster is opgehouden bij de Koreaanse oorlog, zodat wij niets lezen over de laatste 21 jaar! Daardoor zoekt men in dit boek vergeefs naar een antwoord, waarom Mau zich de laatste jaren in een mysterieus waas hult en zich weinig op de voorgrond vertoont; hoe hij zijn marxistische denkbeelden in de jaren 70 in zijn land in de praktijk heeft uitgewerkt, hoe het met de opvolging zit? En wat toch wel in dit boek onderzocht had kunnen worden: Is Mau, de verwerper van Confucius, een athëist pur sang? Een uitvoerige bronnenvermelding besluit dit werk.

G.J. van der Poll

C. Gerretson, Verzamelde Werken, dl. II, Geschiedenis (1904-1931). Bosch en Keuning, Baarn 1974. 405 blz., prijs f. 35,-

Deze tweede bundel van Gerretson's Verzamelde Werken, bijeengebracht door dr. G. Puchinger, is geheel aan de historie gewijd. De onderwerpen zijn enerzijds zeer gevarieerd- er zijn o.a. opstellen over Groen van Prinsterer, het Verenigd Koninkrijk, over 1830, de Vlaamse beweging en de koloniale geschiedenis,- anderzijds valt het op dat in veel van de opstellen op de een of andere wijze Groen van Prinsterer weer opduikt.

Een groot deel van zijn leven is Gerretson met Groen's briefwisseling en manuscripten doende geweest en van Groen's levensvisie in religieuze en in politieke zin heeft Gerretson zonder twijfel diepe invloed ondergaan. Gerretson voelde zich nauw verwant aan het Réveil. Het blijkt bijvoorbeeld uit een kleinigheid als een noot op blz. 14.

Schrijvend over het milieu van de familie Groen komt Gerretson met de volgende aantekening: "Het tegenwicht van deze levensliefde vormt een zekere melancholie, een zekere levensvrees, welke, ook nu nog, typerend is voor de echte Reveilgeslachten."

Iets van die "levensvrees" of moet men spreken van een christelijk fatalisme? komt voor in het opstel "Oorlogstijd" (bespreking van Treub, Oorlogsrijd; herinneringen en indrukken (1916)

Treub en de "vrijzinnige" Bos zien in de oorlog volgens Gerretson slechts een "incident". Zelf schrijft hij dan:

"Geheel anders de aanhanger der historische richting. Wars van alle speculaties over normale en abnormale elementen in de loop der geschiedenis, leert hij uit de nuchtere beschouwing der werkelijkheid, dat de oorlog, ik zeg niet de onmisbare, doch in elk geval de nimmer gemiste schakel is in de ontwikkelingsgang der volkeren. Heeft hij, daarenboven, nog deel aan het christelijk levensinzicht, dan staat het tevens voor hem vast, dat hetgeen is, ook moet zijn, en dat zolang de mens mens blijft, krijg, in welke vorm dan ook, een innerlijke noodzaak en allerzins normaal element in de samenleving der volkeren blijven zal." Voor Gerretson is Groen vooral de ware verdediger van de staatkundige vrijheid. Het 19e eeuwse liberalisme voert naar de tyrannie der meerderheid, aldus Groen en ook Gerretson.

Gerretson formuleert zijn politieke visie als de "historische richting". Een conservatisme, waarin een krachtig monarchaal gezag voorgestaan wordt. Een duidelijke vorm krijgt dat begrip in deze bundel niet en het valt te betreuren dat zijn opstel "de historische richting", verschenen in de bundel *Principieële Staatskunde II*, Rotterdam 1929, niet is opgenomen.

De opstellen over koning Willem, het vereenigd Koninkrijk en over 1830 zijn nog steeds het lezen waard. Hier bevond Gerretson zich op een door hem zelf grondig ontgonnen terrein. Toch wordt ook hier, evenals in veel van zijn andere geschriften de kwaliteit soms te niet gedaan door de sterk polemische toon. De opmerking die Rogier voor veel van Geyl's oeuvre liet gelden (zie Rogier, Herdenken en Herzien (1974), blz. 388) als te zeer tijd gebonden zijnde, moet ook voor veel van Gerretson's werk gelden.

Ook accentueert Gerretson te sterk de invloed van Frankrijk als de destructieve kracht bij de omwenteling van 1830 (vgl. H.J. Elias, Geschiedenis van de Vlaamse Gedacht I, blz. 412)

De opstellen over de Vlaamse beweging en die waarin hij zijn "Midden-Nederland conceptie" (de beide Limburgen en Brabanden, die nauw samen dienden te werken om dreigende verfransing tegen te gaan), lanceerde, zijn ook polemisch van toon. Hij verdedigt consequent allereerst een federale oplossing *binnen* België voor de Vlaamse kwestie. Van een politiek Groot-Nederland wil hij, als ook Geyl, niet weten dan in uiterste noodzaak. Beiden hoopten overigens innig in de jaren twintig dat een federale oplossing binnen België niet zou gelukken en dat aansluiting van Vlaanderen in een of andere vorm bij Nederland de definitieve oplossing zou leveren. Nederland zou echter onder geen beding mogen forceren. Helaas is niets opgenomen van de polemische maar ook gedegen juridisch en historisch gefundeerde artikelen, die Gerretson geschreven heeft tegen het Belgisch-Nederlands verdrag van 1925 en dat terwijl hij toch tot een der voornaamste auctores intellectuales der oppositie tegen de regering gezien moet worden en terecht opkwam tegen de ongelukkige verdragsartikelen over Scheldebeheer en nieuw te scheppen Schelde-Rijnverbindingen.

Zijn inaugurele rede van 1925 "de historische vorming van de bestuursambtenaar" is het lezen waard. Al was het alleen om het volgende citaat:

"Doch iedere kolonische geschiedenis heeft één groot nadeel, en wel dat, dat zij uit de aard der zaak de

hoofdaandacht wijdt aan het koloniserende volk zelf. De aandacht die aan de onderliggende partij geschonken wordt is beperkt,"

Gerretson pleit dan verder voor nauwer contact tussen geschiedenis en volkenkunde. Een zaak die na de tweede wereldoorlog met name in de Engels-Amerikaanse historiografie met vrucht is aangepakt. Het is jammer dat in de vele onder zijn leiding tot stand gekomen dissertaties dit aspect nooit aan de orde is gekomen.

In de verdere opstellen over Coen en Van Heutsz valt een pessimistische toon op. Het verlies van Insulinde staat vast aangezien een krachtig Nederlands gezag ontbreekt.

Bovendien leeft de recente geschiedenis van Indië niet voor het Nederlandse volk.

Hier komt men bij een kerngedachte van Gerretson (en van Groen)- geschiedenis diende de nationale volkskracht te versterken. Het nationale verleden dient levend gemaakt te worden en de huidige natie geestelijk te sterken. Vandaar ook het sterk personaliserend karakter (vgl. Toebes' opstel in Kleio, nr. 12, 1974) van Gerretson's opstellen. Op hem is ook de opmerking die Thorbecke Groen toediende, dat deze "cherche la vie chez les morts" van toepassing. Een verwijt dat m.i. toch voor een historicus niet zonder meer geldt en ook voor Groen en Gerretson niet geldend is geweest. Zij zochten elk op hun manier (en daar is critiek op mogelijk) verleden en heden te verbinden en hebben zo als historici een respectabele arbeid verricht waarvan kennisname ook nu nog vruchten voor de lezer kan afwerpen.

P. van Hees

P.F. Maas, Sociaal-Democratische Gemeentepolitiek in Katholiek Nijmegen 1894-1927. Nijmegen, Drukkerij Gebr. Janssen BV, 1974, XII + 480 p., prijs f. 42,50.

Met dit Nijmeegse proefschrift is het merkwaardig gesteld. Enerzijds dwingt het grote bewondering af, omdat een bijzonder boeiende schets is gegeven van het politieke, economische en maatschappelijke leven in Nijmegen in het eerste kwart van deze eeuw. Anderzijds wekt het grote verwondering vanwege de compositie.

Om met het laatste te beginnen. Maas zegt zelf dat hij het wil hebben over "de theorie en de praktijk van de sociaal-democratische gemeentepolitiek in Nederland". (p.V) Vandaar dat de studie uiteenvalt in twee delen. Het eerste deel behandelt de theorie, in het tweede deel wordt de theorie getoetst aan de praktijk. Een dergelijke opzet lag ook voor de hand. Van belang is dan wel dat voor de praktijk een zodanige gemeente wordt uitgezocht dat de theorie ook zinvol kan worden getoetst. M.a.w. de keuze had moeten vallen op een gemeente waar de sociaal-democratische gemeentepolitiek een werkelijke kans van slagen kreeg. Dat Nijmegen voor de periode 1894-1927 een verantwoorde keuze is, lijkt mij hoogst twijfelachtig. Als buitenplaats voor gefortuneerde pensioentrekkers kende Nijmegen in de vorige eeuw nauwelijks een proletarische traditie. Enige voedingsbodem voor de sociaal-democratie ontstond er aan het einde van die eeuw, toen er beweging kwam in het economische leven van de stad. In 1898, vier jaar na de oprichting van de SDAP, werd er in Nijmegen weliswaar een afdeling opgericht, maar die verkeerde in de eerste jaren in een permanente doodstrijd. Levensvatbaar werd zij na 1910, toen er voor het eerst een gooi werd gedaan naar een zetel in de gemeenteraad. Aanvankelijk gebeurde dat zonder succes, maar in 1917 lukte het dan om met één man door te dringen in de raad. Tien jaar later, in 1927, bestond de fractie uit acht personen en mochten de socialisten zelfs een wethouder leveren. Men ziet: pas in de jaren twintig stelt de Nijmeegse afdeling van de SDAP numeriek iets voor, maar dan is de emancipatie van de katholieken inmiddels zover gevorderd dat van een deling in de macht weinig meer terecht kon komen.

De keuze voor Nijmegen bevreemdt des te meer, doordat Maas de theorie van de sociaal-democratische gemeentepolitiek in belangrijke mate duidelijk tracht te maken aan de hand van de Amsterdamse ervaringen. Juist dit - op zich niet te vermijden - naar voren halen van de ontwikkeling in Amsterdam, waar "Kanjers" als Wibaut werkzaam waren, maakt Nijmegen als toetsingsobject nog onwaarschijnlijker; daar immers ontbraken personen van enig formaat ten ene male en hadden de plaatselijke leiders het alleen daarom al moeilijk om zich staande te houden tegenover het katholieke establishment.

Naast de ernstige bezwaren tegen de opzet van dit proefschrift blijft er evenwel voldoende over om Maas te prijzen. Met name het tweede deel, dat dus over Nijmegen gaat en bijna 400 pagina's beslaat, durf ik een juweel van plaatselijke geschiedschrijving te noemen. Ik hoop daarom dat velen in deze studie de stimulans zullen vinden om zelf ook een bijdrage te leveren aan de beschrijving van het contemporaine verleden van de eigen omgeving. Maas' boek vormt een rijke illustratie van de

mogelijkheden, die voor het opscheppen liggen, als men alleen al denkt aan gedrukte bronnen zoals dagbladen en verslagen. Zelfs voor degene die meent weinig tijd te hebben voor de praktische wetenschapsbeoefening, heeft Clio beslist het een en ander in de plaatselijke archieven achter de hand.

De verhoudingen in Nijmegen hebben Maas ertoe genoopt om erg veel aandacht te besteden aan de positie van het katholieke volksdeel. Al lezende vraagt men zich soms zelfs af, of men wel echt een boek over de sociaal- democratische gemeentepolitiek in handen heeft. Maar ik geef Maas volmondig toe dat het niet anders kon. De katholieken bepaalden immers in toenemende mate het gezicht van de stad en om de sociaal-democratische familie goed te kunnen plaatsen valt er in zo'n situatie niet te ontkomen aan een gedegen analysering van het katholiek triomfalisme. Zo roept dit tweede deel een indringend beeld op van de verzuiling, in Nijmegen weliswaar, maar als illustratie van dit verschijnsel, dat de Nederlandse verhoudingen decennia lang heeft bepaald, is het treffender dan het beeld dat de bekende "lachspiegels" van een aantal jaren geleden gaven!

Uiteraard komt de gemeentepolitiek van de Nijmeegse afdeling van de SDAP genoegzaam aan de orde. Eerst gaat de auteur op zoek naar de wortels van de sociaal-democratie om dus te constateren dat zij in het Nijmegen van de 19e eeuw nauwelijks zijn te vinden. Vervolgens schetst hij de ontwikkeling van de Nijmeegse afdeling aan de hand van de uitslagen van de gemeenteraadsverkiezingen, waarbij moet worden opgemerkt dat helaas tabellen ontbreken waaruit in één oogopslag de groei van het aantal leden van de afdeling en de samenstelling van de gemeenteraad door de jaren heen kunnen worden afgelezen. Ten slotte geeft Maas aan wat nu het effect is geweest van de toeneming van het aantal socialistische raadsleden op het gemeentebestuur ten aanzien van de financiën en de belastingen, de gemeentebedrijven, de grond, de lonen, de werklozenzorg, de armenzorg, het onderwijs, de volkshuisvesting en de gezondheidszorg. Maas komt hierbij tot de conclusie dat katholiek Nijmegen niets wilde weten van socialistische experimenten. Het was wel in voor een sociale politiek, niet in de eerste plaats om de sociaal-democratie de wind uit de zeilen te nemen; het keek naar de grote gemeenten, vooral Amsterdam en Arnhem, wat daar gebeurde, en het trok zich weinig aan van de seinen van de SDAP-fractie.

De Nijmeegse sociaal-democratische gemeenschap leefde in een isolement, opgedrongen door een katholieke meerderheid die in een straffe organisatie onder aanvoering van de pers (De Gelderlander) en de geestelijkheid de gemeentepolitiek gebruikte voor eigen emancipatie. Dat bevorderde het vasthouden van de socialisten aan dogmatische "marxistische" standpunten, ook wanneer de grote broers in Amsterdam al lang water bij de wijn hadden gedaan. Daarom is het jammer dat Maas zijn studie in 1927 laat eindigen. In dat jaar immers wordt het isolement doorbroken, doordat de socialisten zitting krijgen in het college van Burgemeester en Wethouders en het zou interessant zijn te zien of na 1927 ook werkelijk een verandering optreedt in de verhouding tussen de katholieken en de socialisten, m.a.w. of het jaar 1927 inderdaad een keerpunt is, zoals het nu in wezen wordt voorgesteld. Maas beroept zich op ademnood en wanneer men aan de hand van de bibliografie nagaat welk een hoeveelheid materiaal hij heeft doorgewerkt (en met prijzenswaardige bravour heeft bewerkt), moet men dit beroep zonder morren accepteren. Men moet ook niet alles willen.

J. Bosmans

L. de Jong, Het koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog, deel 5, maart 1941-juli 1942 (twee delen). Staatsuitgeverij 's-Gravenhage 1974, 1073 blz.

Voor de compositie van dit werk moet de lezer grote eerbied hebben. De auteur is er in geslaagd om een enorme hoeveelheid stof tot een leeswaardig geheel te maken. De schrijver blijkt een meer genuanceerd beeld te hebben opgebouwd, waardoor de te sterke veroordeling van personen, die fout waren, is afgezwakt, hetgeen hij m.i. heeft bereikt door zich meer in te leven in de sfeer van de bezettingstijd in Nederland.

Terecht heeft De Jong de inval in Rusland op 22 juni 1941 centraal geplaatst. De bezetter meende, dat de aanval op Sowjet-Rusland in Nederland zou worden opgevat als een kruistocht tegen het algemeen verfoeide bolsjewisme. Seyss Inquart hoopte dat hij een betrouwbare partij zou kunnen vinden. Z.i. kon deze groepering niet worden geleid door Mussert, maar zij kon evenmin voorkomen uit de Nederlandse Unie. Tijdelijk gingen zijn gedachten in de richting van Zwart Front, maar het zou anders lopen.

Toen de rijkscommissaris bij Hitler kwam bleek, dat diens voorkeur uitging naar de N.S.B. Toen Mussert de eed van trouw aan de Führer had afgelegd, werd ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de N.S.B. deze als enige partij in Nederland erkend. Seyss Inquart legde zich hierbij neer. In mei 1942 schreef hij zelfs aan Hitler: "Mussert zal zich nooit tegen een bevel van de Führer verzetten. Nu gaat het er echter om de overwinning te organiseren en daartoe heb ik de N.S.B. nodig. Wanneer ik de leider van een arbeidsbureau nodig heb om de tewerkstelling in Duitsland te organiseren, of een burgemeester, die mijn Jodenmaatregelen uitvoert, of een spontane betoging om tegen de herinnering aan Oranje in te gaan dan gaat het alleen met de N.S.B.ers . . . De vijandelijke radiouitzendingen dragen hun steentje nog hieraan bij, doordat zij de N.S.B.ers beloven hen op te hangen en aan een spiets te rijgen als de emigrantenregering weer teruggekeerd zal zijn" (pag. 213, vertaling van de auteur). In diezelfde brief stond echter, dat de "aanhang niet groot" was.

's Rijkscommissaris verwachtingen bleken echter ijdel. Dit geldt ook voor andere toekomstdromen, zoals de oprichting van het Nederlands Legioen en de Osthilfe. Zijn opzet tot het nazificeren van het Nederlandse volk stuitte in het algemeen op groot verzet. Men weigerde het opgedrongen lidmaatschap van instellingen als Kultuurkamer, Nederlandse Arbeidsfront, Landstand en Artsenkamer. Groot was de afwijzing van instellingen als Volksdienst en Winterhulp, terwijl de ondernomen pogingen tot het gelijkschakelen van openbaar- en bijzonder onderwijs zelfs moesten worden teruggenomen. Terecht schrijft De Jong op blz. 414: "Overziet men nu het politieke strijdtoneel als geheel, dan mag geconstateerd worden, dat Seyss Inquart offensief mislukt is".

Opvallend was, dat het verzet ging opkomen. In de Waarheid, het kommunistische illegale blad, komt dit duidelijk tot uiting. Vóór de inval in Rusland werd de door het westen gevoerde oorlog beschouwd als een imperialistische strijd, maar na 22 juni werd deze een vrijheidsstrijd, waaraan allen moesten meedoen. De illegaliteit moest over gaan tot verzet. Dit geschiedde, maar een en ander ging gepaard met ondergronds werk, onderduiken en contact met Engeland. Interessant is het geen de schrijver hierover mededeelt, speciaal ook ten aanzien van het Englandspiel.

De tegenstellingen werden groter en van Duitse zijde werd steeds feller opgetreden, hetgeen blijkt uit de maatregelen tegen de pers, de vele arrestaties en het uitspreken van doodvonnissen.

Het totalitaire stelsel eiste een scherpe controle van iedere burger. De S.D. kreeg meer invloed, terwijl ook het Nederlandse politieapparaat werd ingeschakeld, hetgeen voor de leden hiervan vaak aanleiding werd tot het ontstaan van gewetensconflicten.

De inval in Rusland bracht een keerpunt in de geschiedenis van de bezettingstijd.

Veel aandacht heeft de schrijver gegeven aan de Joodse bevolkingsgroep. In tegenstelling tot de opvattingen van prof. Presser deelt hij de anti-joodse maatregelen in in twee fasen. De eerste, die duurt tot april 1941, werd gekenmerkt door het concentreren en isoleren van de Joden in een maatschappelijke ghetto, waardoor de deportatie werd voorbereid, die kenmerkend werd voor de tweede fase. De Jong stelt echter wel vast, dat men zich moet hoeden voor een strikte begrenzing, want ook na april verschijnselen, die zouden moeten worden ondergebracht onder de eerste fase, plaatsvonden.

Op blz. 995 en 996 lezen wij De Jong's oordeel over het Duitse "kader van de misdaad". De leden hiervan waren geen "beroepsmisdagigers", maar "eerder normale mensen die zich, naar men mag aannemen, in normale tijden normaal gedragen zouden hebben. Zij hadden evenwel van 33 af in een land geleefd waarin de regering de eenheidspartij en de meeste publiciteitsmedia de burgerij bewust opgehitst hadden tot misdadig optreden tegen een weerloze minderheid. Dat misdadig optreden was aangeduid als een blijk van bijzondere burgerzin. Geen wonder dat zovelen de misdadige opdrachten die hun bereikten, als normaal gingen beschouwen en dan zijn toch, dunkt ons, zij die opdrachten gaven in hoger zin verantwoordelijk geweest dan zij die ontvingen". Dan blijft echter de vraag naar de verantwoordelijkheid van de mens, die het uitvoerde, maar daarop is de schrijver niet ingegaan.

Hoe stond het met de Nederlandse ambtelijke instanties? De auteur zegt: "Medewerking onder dwang, maar medewerking is medeverantwoordelijkheid dus medeschuld, zij het dat beide in een wezenlijk ander vlak liggen dan de verantwoordelijkheid en de schuld der Duitse instigatoren". Ook bij deze uitspraak zou een interessante discussie op zijn plaats zijn.

Over de rol van de Joodse Raad is het laatste woord nog niet gezegd. Kennisnemen van hetgeen de schrijver hierover zegt is zeker aan te bevelen. Hij spreekt nog geen definitief oordeel uit, maar hij schrijft op blz. 999: "Geen ogenblik willen wij overigens ontkennen of ook maar betwisten dat de leden van de raad- Kisch en na hem Kan uitgezonderd- subjectief de overtuiging koesterden dat zij in

een hoogst benarde situatie ten gunste van de in Nederland levende Joden werkzaam waren. Objectief waren zij evenwel in de eerste plaats werkzaam ten gunste van de bezetter. Dat heeft de bezetter zo gewild''.

Van harte beveel ik de docenten geschiedenis de lezing van dit belangwekkende werk aan. Zij zullen er geen spijt van hebben en zij kunnen er veel materiaal voor hun lessen uit putten.

J. Verseput

F.J. Lammers, Tot U spreekt HARE MAJESTEIT DE KONINGIN. Een selectie uit de toespraken door prinses Juliana gehouden in de periode van 1927-1948 en een verzameling van toespraken gehouden door koningin Juliana in de jaren 1948-1974. Uitg. Hollandia, Baarn 1974, prijs f. 24,90.

Bij uitgeverij Hollandia verscheen in fors formaat een boek met zo'n 140 foto's uit het leven van Haar die thans onze Koningin is en een ongeveer gelijk aantal toespraken die Zij bij allerlei gelegenheden heeft gehouden. Daarvan zijn er 17 uit de tijd waarin Zij nog geen Koningin was. Er zijn geen troonredes bij.

Tussen de tekst en de foto's bestaat vrijwel geen ander verband dan het feit dat de afgebeelde Persoon en de Schrijfster dezelfde zijn. Uit de Inleiding van de samensteller blijkt dat Koningin Juliana dit soort toespraken persoonlijk pleegt te maken. Dat neemt niet weg dat een minister voor alles wat Zij zegt, uiteindelijk verantwoordelijk kan worden gesteld. Al Haar toespraken worden dan ook door een minister waarschijnlijk door de minister-president, "gecensureerd" (zouden onze leerlingen zeggen). Vrije meningsuiting, men ziet het o.a. hieraan gedemonstreerd, is n.l. niet een absoluut recht van iedereen. Het is niet een zaak die op zichzelf kan worden bekeken, maar die altijd in een kader staat. Dat Zij deze toespraken altijd door een verantwoordelijke bewindsman moet laten fiatteren "is niet altijd plezierig", schrijft de heer Lammers. Dat zal wel. Maar ieder die wel eens met dit soort bijltjes heeft gehakt, zal weten dat het anderzijds buitengewoon plezierig en nuttig is, als men zich genoopt voelt datgene wat men publiekelijk wil zeggen eerst eens door mensen met een rijp oordeel te laten bezien c.q. corrigeren. Inhoeverre retouches worden aangebracht is voorlopig een stukje van het "geheim van Soestdijk". Het zal mede afhankelijk zijn van de relatie van vertrouwen en intimiteit die tussen de Koningin en Haar politieke en niet-politieke adviseurs bestaat. De in dit boek verzamelde toespraken en gedeelten van toespraken hebben betrekking op allerlei niet direct politieke zaken. Er zijn nogal wat tafelredevoeringen bij, ter gelegenheid van staatsbezoeken, maar ook vele kersttoespraken, toespraken bij droeve en blijde gebeurtenissen in de koninklijke familie, enz. Allemaal misschien erg aardig om nog eens na te lezen voor liefhebbers van dit soort dingen.

Ik geloof niet dat dit boek voor de historicus of de staatsrechtjurist nu zo'n onmisbaar werk is. En voor de schoolbibliotheek zou het ook niet zo hoog op mijn prioriteitenlijstje staan.

C. de Ru

Jan Roes, R.K. Kerk Nederland 1958-1973. Een encyclopedisch overzicht. Nijmegen, Dekker & Van de Vegt, 1974, 76 blz, prijs f. 6,90.

Oorspronkelijk geschreven voor het supplement van de Oosthoek Encyclopedie biedt deze brochure niet meer en niet minder dan de titel belooft. Voor wie namen, data, cijfers, percentages en organisatieschema's zoekt van de jongste geschiedenis van katholiek Nederland: bisschoppen, priesters en religieuzen, liturgie, catechese en missie, groeperingen ter linker- en rechterzijde, relatie met Rome, deconfectionalisering en financiën, hij vindt ze hier bondig en overzichtelijk bijeen.

Men verwachtte geen analyse en nog minder een evaluatie, wel: inventarisatie en ordening van feiten; opname van een tussenstand door een daarvoor bij uitstek toegeruste: de directeur van het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen dat zich concentreert op het verzamelen en (laten) bewerken van Nederlandse catholica vanaf 1853.

A.H.M. v. Schaik

COMMISSIES

DIDAKTIEKCOMMISSIE

A.P. DIJKSTRA, *voorzitter*, H. Mesdagstraat 1, Meppel, tel. 05220-53559.
MEJ. C.C.A. BRIET, *secretaresse*, Buurtweg 56, Ederveen, tel. 08387-1944.
J.C. VRIELINK, *penningmeester*, H. Stevinstraat 11, Harderwijk, tel. 03410-5288, postrekening 1561752 t.n.v. de penningmeester Didaktiekcommissie V.G.N.
J. BAALBERGEN, Abcoude.
J. BROUWER, Elst (Gld).
P. DOVES, Zaandam.
L.G. DALHUISEN, Warmond
C.J. LEIJH, Den Haag
H. van der VEEN, Veendam.

COMMISSIE POSTACADEMIALE VORMING

DRS. H.W. TIMMER, Rinze Koopmansstraat 83, Rotterdam, tel. 010-216004, *voorzitter*
DRS. K. van DIJK, Spechtstraat 7, Zwijndrecht, tel. 078-25843, *1e vice-voorzitter*, beleid colleges.
DRS. J.H. VINK, Delflandstraat 69, Nootdorp, tel. 01731-8496, *2e vice-voorzitter*, conferenties.
P.W. BROUWER, Esdoornlaan 1, Rotterdam-3012, tel. 010-226431, *1e secretaris*, interne zaken.
J.G. KIKKERT, Karekietlaan 12, Oostvoorne, tel. 01885-2926, *2e secretaris*, organisatie en administratie van de collegedagen.
W. BACHMAN, Veld en Beemd 65, Krimpen a.d. IJssel, tel. 01807-5429, *Penningmeester*, postrekening 527314 t.n.v. Penningmeester Commissie P.A.V. der V.G.N. te Krimpen a/d IJssel.
DR. J. SWART, Lindenlaan 40, Assen, tel. 05920-14591, portefeuilles.

AFDELINGEN

De organisatie van de postacademiale colleges in de diverse plaatsen is in handen van de besturen van de V.G.N.-afdelingen.

De adressen van de *afdelingssecretariaten* zijn:

<i>Alkmaar:</i>	Lindenlaan 12, Bergen N.H.	<i>Haarlem:</i>	Noorderdreef 160, Vennep.
<i>Arnhem:</i>	Kinkelenburglaan 2.	<i>Heerlen:</i>	Leenderkapelweg 27, Schaesberg.
<i>Amsterdam:</i>	Anton Mauvelaan 7,	<i>Hengelo:</i>	Th.de Keyserstraat 276, Enschede.
	Nederhorst ten Berg.	<i>Leeuwarden:</i>	Gerard ter Borchstraat 19.
<i>Den Bosch:</i>	Philips de Tweedestr. 51.	<i>Maastricht:</i>	Veldspaatstraat 23.
<i>Breda:</i>	St. Bavostr. 96.	<i>Rotterdam:</i>	Kamperfoelielaan 15, Oostvoorne.
	Rijsbergen.	<i>Utrecht:</i>	J.F. Kennedylaan 131, Woudenberg.
<i>Eindhoven:</i>	Junolaan 16.	<i>Venlo:</i>	Groenstraat 244.
<i>Goes:</i>	Spanjaardstr. 37, Middelburg.	<i>Zutphen:</i>	Gerstekamp 12, Warnsveld.
<i>Groningen:</i>	Kamperfoelieweg 42, Paterswolde.	<i>Zwolle:</i>	Stevinstraat 11, Harderwijk.
<i>Den Haag:</i>	Lindenstraat 22, 's-Gravenzande.		

MAVOCOMMISSIE

P.G. RUYS, *voorzitter*, Zandkamp 140, Hoogland, tel. 03493-2128.
B. BERENSCHOT, *secretaris*, Binnenweg 64, Maarssen, tel. 03465-1326.
A.L. VERHOOG, Leiderdorp.
P. DOVES, Zaandam.
G. ERIKS, Schagen.
F. VISSER, Den Haag.

COMMISSIE PEDAGOGISCHE AKADEMIES (PEDAK)

DR. F.G.G. GOVERS, *voorzitter*, Elzenstraat 12, Uden (N.Br.), tel. 04132-64117.
P.W. BROUWER, *secretaris*, Esdoornlaan 1, Rotterdam-12, tel. 010-226431
DRS. D.J. NOORDAM, *penningmeester*, Jan Vethkade 50, Dordrecht, tel. 078-37781.
J.E. BROUWER, Gorssel.
BR. EMILIUS GORDIJN, 's-Gravenhage.
B. SCHLAMAN, Eindhoven.

In het voorjaar van 1975 verschijnt

Van Nietzsche tot nu

cultuurgeschiedenis van deze eeuw ISBN 90 01 32752 4. 132 pagina's

Deze nieuwe uitgave door H. van Galen Last is een complement van de bestaande bovenbouwdeeltjes 'Van Sarawejo tot Hiroshima' en 'Op zoek naar de vrede'

Het beginhoofdstuk bestaat uit impressies van het culturele klimaat rond 1900 in Parijs, München en Londen. Dan worden Nietzsche, Dostojewski en Baudelaire behandeld als de voorvaders van het moderne levensgevoel. Ook wordt aandacht besteed aan de ontstaansgeschiedenis van psychologie (Freud) en sociologie (Durkheim, Weber). In de slothoofdstukken ligt het accent vooral op de verbrokkeling van onze cultuur en de toenemende maatschappelijke belangstelling in kunst, literatuur, filosofie en geschiedenis.

- Inhoud
- Fin de siècle of la belle époque?
 - Anti-positivisme
 - De ontdekking van het onbewuste
 - Vernieuwingen in wetenschap en kunst
 - De geboorte van de sociologie
 - Marxistische meningsverschillen
 - Tussen Proust en Kafka
 - De omstreden democratie
 - Wetenschap en filosofie in het interbellum
 - Dada en surrealisme
 - Het engagement
 - Na 1945
 - Van Beckett tot Solzjenitsyn

De methode biedt mogelijkheden tot samenwerking met vakken als Nederlands, de moderne talen en maatschappijleer.

Een novum is de grote thematische kaart van Europa over de landen van herkomst van de beeld dragers van onze cultuur. In één oogopslag ziet men bijvoorbeeld dat Van Gogh uit Brabant komt, Chaplin uit Engeland, Camus uit Algerije, Kafka uit Praag of Picasso uit Spanje.

Verkrijgbaar bij de boekhandel en bij de uitgever.

Belangstellenden kunnen een presentexemplaar aanvragen.

 Wolters-Noordhoff

2722 12 74